

Temperament djece i roditeljska samoeфикаsnost kao prediktori problema u ponašanju kod djece u ranom djetinjstvu

Vehovec, Tea

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:299180>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Diplomski studij psihologije

Tea Vehovec

TEMPERAMENT DJECE I RODITELJSKA SAMOEFIKASNOST KAO
PREDIKTORI PROBLEMA U PONAŠANJU KOD DJECE U RANOM
DJETINJSTVU

Diplomski rad

Rijeka, 2015.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Diplomski studij psihologije

TEMPERAMENT DJECE I RODITELJSKA SAMOEFIKASNOST KAO
PREDIKTORI PROBLEMA U PONAŠANJU KOD DJECE U RANOM
DJETINJSTVU

Diplomski rad

Tea Vehovec

Mentor: Doc.dr.sc. Tamara Martinac Dorčić

Rijeka, 2015.

SAŽETAK

Ovo istraživanje ispitalo je odnos između dimenzija temperamenta djeteta, roditeljske samoeфикаsnosti i problema u ponašanju kod djece u ranom djetinjstvu. U istraživanju je sudjelovalo 274 roditelja djece rane predškolske dobi. Roditelji su procjenjivali tri dimenzije temperamenta djeteta (negativnu i pozitivnu emocionalnost te svjesnu kontrolu), internalizirane i eksternalizirane probleme u ponašanju kod djece te roditeljsku samoeфикаsnost.

Spol djeteta imao je značajan efekt samo u slučaju dimenzije temperamenta svjesne kontrole pri čemu je ona bila viša kod djevojčica nego kod dječaka. Rezultati istraživanja također pokazuju pojedine zaštitne i rizične čimbenike s izravnim značajnim efektom na eksternalizirane i internalizirane probleme u ponašanju kod djece. Kao značajni prediktor obje vrste problema u ponašanju kod djece izdvojile su se dvije dimenzije temperamenta, negativna emocionalnost i svjesna kontrola. Roditelji djece s povišenim internaliziranim problemima u ponašanju procijenili su i njihovu višu negativnu emocionalnost i nižu svjesnu kontrolu. Kod djece s višim eksternaliziranim problemima u ponašanju, roditelji su izvijestili o nižoj razini roditeljske samoeфикаsnosti, višoj negativnoj i pozitivnoj emocionalnosti djece te nižoj svjesnoj kontroli djece.

Dobiveni rezultati upućuju na značajne efekte pojedinih obilježja djece i roditeljske samoeфикаsnosti kao čimbenika internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju kod djece rane predškolske dobi.

Ključne riječi: *temperament djece, roditeljska samoeфикаsnost, internalizirani i eksternalizirani problem u ponašanju kod djece*

CHILD TEMPERAMENT AND PARENTAL SELF - EFFICACY AS PREDICTORS OF CHILDREN'S BEHAVIORAL PROBLEMS IN EARLY CHILDHOOD

SUMMARY

This study examined the relationship between children's temperament dimensions, parents' self-efficacy and childrens' behavioral problems in early childhood. The study included 274 parents of children in early childhood age. Parents provided information on childrens' three dimensions of temperament (negative and positive emotionality and effortful control), childrens' internalized and externalized behavioral problems and parental self-efficacy.

Child gender had a significant effect only for the temperamental dimension of effortful control in which the girls had higher levels than boys. The research results also show specific protective and risk factors with significant direct effect on childrens' externalized and internalized behavioral problems. As significant predictors of both types of childrens' behavioral problems, temperamental dimensions of negative emotionality and effortful control in children were distinguished. Parents of children with greater internalizing problems evaluated higher negative emotionality and lower effortful control of their children. In children with greater externalizing behavior problems, parents estimated lower levels of parental self-efficacy, and children's higher negative and positive emotionality and lower conscious control.

The results indicate significant effects of individual characteristics of children and parental self-efficacy as factors of children's internalizing and externalizing behavior problems in early childhood.

Keywords: *children's temperament, parental self-efficacy, childrens' internalized and externalised problem behavior*

Rad je pisan u Rijeci pod vodstvom doc. dr. sc. Martinac Dorčić kojoj se ujedno i zahvaljujem na pruženoj prilici da sudjelujem u provedbi ovog istraživanja te na njenoj pomoći, strpljenju, susretljivosti i razumijevanju tijekom provedbe istraživanja i pripreme samog rada.

Također velike zahvale profesoricama prof.dr.sc. Smojver-Ažić i prof.dr.sc. Živčić Bečirević na susretljivosti i konkretnim i korisnim savjetima za poboljšanje ovog rada.

Hvala i suradnicama s Učiteljskog fakulteta u Rijeci te odgojiteljicama i voditeljicama iz Dječjeg vrtića Rijeka za pomoć u provedbi ovog istraživanja te svim sudionicima koji su u njemu sudjelovali.

Također, veliko hvala mojim prijateljicama Silviji, Mariji, Nevi Lj., Nadaliji, Nevi P., Ivi B., i Ivi M. koje su bile spremne pomoći kad god mi je trebalo i koje su mi bila stalna podrška.

Na kraju se zahvaljujem i roditeljima i sestri koji su mi pružali nesebičnu podršku tijekom cijelog studija i što su mi uvijek bili siguran oslonac.

SADRŽAJ

1.	UVOD	6
1.1.	RAZVOJ PROBLEMA U PONAŠANJU TIJEKOM RANOG DJETINJSTVA	6
	Klasifikacija problema u ponašanju u ranom djetinjstvu	7
	Eksternalizirani problemi u ponašanju	9
	Internalizirani problemi u ponašanju	10
	Stabilnost problema u ponašanju	11
	Spolne razlike u problemima u ponašanju	12
	Mjerenje problema u ponašanju	13
1.2.	RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI RAZVOJA PROBLEMA U PONAŠANJU	14
1.2.1.	TEMPERAMENT DJECE	15
	Teoretski pristupi temperamentu	17
	Bihevioralni pristup Thomasa i Chess	17
	Kriterijski pristup Bussa i Plomina	18
	Pristup razvoju emocionalnih sustava prema Goldsmithu i Camposu	19
	Neurobiološki razvojni pristup prema Rothbart	20
	Načini mjerenja temperamenta	21
	Kritike mjerenja temperamenta	22
	Stabilnost temperamenta i čimbenici promjena	23
1.2.3.	SAMOEFIKASNOST RODITELJA	25
	Mjerenje roditeljske samoefikasnosti	25
	Stabilnost roditeljske samoefikasnosti	26
	Sociodemografske karakteristike kao čimbenici roditeljske samoefikasnosti	27
1.3.	ODNOS TEMPERAMENTA DJETETA, RODITELJSKE SAMOEFIKASNOSTI I PROBLEMA U PONAŠANJU KOD DJECE	28
	Odnos problema u ponašanju kod djece i temperamenta djeteta	30
	Odnos temperamenta djeteta i roditeljske samoefikasnosti	31
1.4.	CILJ ISTRAŽIVANJA	33
2.	PROBLEMI RADA I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA	34
	Problemi rada	34
	Hipoteze rada	34
3.	METODA	35
3.1.	Sudionici	35

3.2.	Instrumentarij	36
3.3.	Postupak	39
4.	REZULTATI	40
4.1.	Razlike u problemima u ponašanju djece, tri dimenzije temperamenta djece i procjenama roditeljske samoefikasnosti s obzirom na spol djece	40
4.2.	Odnos spola i dimenzija temperamenta djece te roditeljske samoefikasnosti s problemima u ponašanju djece	41
4.3.	Provjera hipoteze o medijacijskom efektu roditeljske samoefikasnosti u odnosu između temperamenta djeteta i problema u ponašanju kod djece	44
5.	RASPRAVA	46
6.	ZAKLJUČAK	53
7.	LITERATURA	54
8.	PRILOZI	63

1. UVOD

1.1. RAZVOJ PROBLEMA U PONAŠANJU TIJEKOM RANOG DJETINJSTVA

Uobičajen dio normalnog razvoja djeteta mogu biti i problemi i problematična ponašanja zbog čega je važno razumjeti karakteristike psihopatoloških problema prije zaključivanja o istom, posebice kad se radi o maloj djeci (Wenar, 2003). Budući su dokazi o stabilnosti i prognostičkoj valjanosti problema kod predškolske djece upitni do otprilike 24-tog mjeseca života, za malu djecu je važno oprezno koristiti termin „poremećaj“ (Campbell, Shaw i Gilliom, 2000; Gardner i Shaw, 2008). Primjerice nekoliko izljeva bijesa u jednom danu mogu biti prirodni za dob od 22 mjeseca, ali za dob od 4 godine mogu pridonijeti dijagnozi poremećaja s prkosom i suprotstavljanjem. Stoga su istraživači pažljivi pri razlikovanju normalnih od abnormalnih ponašanja u toj dobi i označavanju vrlo male djece određenim poremećajem (Campbell, 2006; Eisenberg i sur., 2005; Gardner i Shaw, 2008). S druge strane, ne definiranje poremećaja može dovesti do neprepoznavanja stresnih podražaja kod ove dobne skupine i izostavljanja pružanja prikladne pomoći (Egger i Angold, 2006).

Problemi u ponašanju kod djece predškolske dobi mogu biti pod utjecajem bioloških i okolinskih faktora, a manifestiraju se u obliku individualnih razlika u karakteristikama djeteta (na primjer dimenzije aktivnosti određenog temperamenta, društvenost, pažnja) i kvaliteti skrbi (Gardner i Shaw, 2008). Mnogi problemi u ponašanju u predškolskoj dobi odražavaju ekstremne varijacije u razvoju samoregulacije (npr. izljevi bijesa, agresija, hiperaktivnost, nepažnja), društvenih kompetencija (npr. komunikacija i suradnja s vršnjacima, praćenje uputa) i emocionalne ekspresije, a mogu narušiti djetetov odnos s obitelji i drugim osobama s kojima su u kontaktu (Campbell, 2006). Stoga se zdravo funkcioniranje djeteta osim u kognitivnom i jezičnom razvoju, odražava i u sposobnosti djeteta da usmjeri pažnju i samostalno regulira i pozitivne i negativne emocije, posebice ljutnju i frustraciju (Gardner i Shaw, 2008).

Tijekom značajne razvojne tranzicije iz ranog djetinjstva u dob od 5 godina počinju se pojavljivati određeni problemi u ponašanju koji mogu odražavati prolazne reakcije prilagodbe ili znakove ozbiljnijih i već utemeljenih odgovora na stres i izazov (Campbell, 2006). Primjerice, smatra se da agresivno ponašanje prema vršnjacima ne mora biti negativni predznak psihopatološkog ponašanja ako nije povezano s drugim čimbenicima kao što su primjerice negativni roditeljski stil odgoja i problematična obiteljska situacija (Wenar, 2003). Sramežljiva i tiha, odnosno socijalno povučena djeca imaju manju vjerojatnost razvoja

problematičnog ponašanja od agresivne djece, ali se taj rizik povećava u ekstremnim slučajevima kad se kombinira s drugim internaliziranim problemima kao što su separacijska anksioznost i depresivno raspoloženje (Wenar, 2003).

Budući su djeca do 5 godina starosti vrlo zavisna o skrbničkoj okolini, stručnjaci naglašavaju važnost identificiranja rizičnih čimbenika u obitelji i među ostalim skrbnicima (npr. odgajatelja) koji utječu na tijek razvoja ranih problema u ponašanju. Stoga su procjene i intervencije kod različitih problema s ponašanjem usmjerene na promjenu ponašanja djeteta, ponašanja i sposobnosti roditelja te na kvalitetu interakcije između roditelja i djeteta (Gardner i Shaw, 2008).

Klasifikacija problema u ponašanju u ranom djetinjstvu

Egger i Angold (2006) navode kako postoje različiti pristupi i taksonomije koje razlikuju djecu s „rizičnim“, „problematičnim“ ili „klinički značajnim“ emocijama i ponašanjem. U medicinskim znanostima i kliničkoj praksi često se koristi dijagnostička klasifikacija psihopatologije kod predškolske dobi, odnosno kategorijalni pristupi, koji se oslanjaju na Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje (DSM-V: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) i Međunarodnu klasifikaciju bolesti (MKB-10) prilagođenih ili ne prilagođenih za malu djecu ili DC: 0-3 sustav (*Diagnostic Classification*) koja predstavlja alternativni sistem klasificiranja duševnih bolesti kod dojenčadi i male djece (Egger i Angold, 2006). Klinički pristupi teže identificiranju klinički značajnih sindroma, karakteriziranih težinom, trajnosti, dosljednosti i oštećenjima koja sama po sebi predstavljaju rane početne „poremećaje“ prije negoli samo rizične faktore za kasnije poremećaje (Egger i Angold, 2006).

Zbog nesigurnosti pri razlikovanju ovih kategorija kod male djece, većina istraživača za djecu do 5 godina starosti upotrebljava dimenzionalni pristup kako bi definirali i mjerili emocionalne i ponašajne probleme (Gardner i Shaw, 2008). Prema ovom pristupu krajevi kontinuuma karakteriziraju podskupine djece koja imaju ekstremno izražena normativna ponašanja i emocije i/ili osobine temperamenta. Na ovaj način osobine temperamenta smatraju se prethodnicima ili rizičnim faktorima za kasniju psihopatologiju, prije negoli manifestacije psihijatrijskih poremećaja sličnih onima koji se identificiraju u kasnijim fazama života (Egger i Angold, 2006). Prema dimenzionalnom pristupu psihopatologiji, šire dimenzije temperamenta kao što je negativni afektivitet te ekstremni tipovi temperamenta kao što su bihevioralna inhibicija i dezinhibicija, identificirani su kao rizični faktori za razvoj

psihičkih poremećaja u kasnijem djetinjstvu i odrasloj dobi, ali nisu nužan ni dovoljan uvjet za identificiranje psihijatrijskog poremećaja (Egger i Angold, 2006).

Ovaj pristup klasificira probleme u ponašanju na dva šira sindroma koje nazivamo eksternalizirani i internalizirani problemi (Wenar, 2003). Agresivno i delikventno ponašanje (na primjer neposlušnost), hiperaktivnost te problemi pažnje predviđaju eksternalizirane probleme u ponašanju, dok anksioznost, depresija, somatske pritužbe i povučeno ponašanje predviđaju internalizirane probleme u ponašanju (Bongers, Koot, Van der Ende i Verhulst, 2004; Campbell, 1995). Istraživači su mišljenja da su različite negativne emocije na drugačiji način povezane s internaliziranim i eksternaliziranim problemima u ponašanju (Eisenberg i sur., 2001; Rothbart i Bates, 2006). Pretpostavlja se da iritabilnost proizašla iz frustracije i ljutnje, predviđa eksternalizirane probleme u ponašanju, a odgovori poput tuge, anksioznosti, straha i stresa, na manje averzivne podražaje, predviđaju internalizirane probleme u ponašanju (Eisenberg i sur., 2001). Wenar (2003) dodaje da kod internaliziranih problema u ponašanju pate sama djeca, a kod eksternaliziranih problema se teškoće djece očituju kroz odnose s drugima. Internalizacija-eksternalizacija smatra se dimenzijom ponašanja, a ne tipologijom, te se određen postotak djece nalazi na svakom od krajeva, a većina pokazuju mješavinu oba elementa, tj. mogu biti i anksiozna i agresivna ili mogu osjećati „nervozu“ i lagati (Wenar, 2003).

Svaki od navedenih pristupa predstavlja jedan način razumijevanja fenomena problematične ponašajne i emocionalne regulacije u ranom djetinjstvu, ali Egger i Angold (2006) naglašavaju kako nijedan od njih nema premoć nad drugim pristupima. Isto tako, oba pristupa odražavaju činjenicu da postoji kontinuum između razvojno normativnih ponašanja i emocija, individualnih (temperamentalnih) varijacija i klinički značajnih simptoma s razlikama u uzorcima raspodjele, intenzitetu, frekvenciji, trajanju, dosljednosti i pogoršanju (Egger i Angold, 2006).

Eksternalizirani problemi u ponašanju

Istraživači ističu važnost uzimanja u obzir razvojnih promjena pri ispitivanju eksternaliziranih ponašanja budući da ona u velikoj mjeri mijenjaju učestalost i način na koji se iskazuju kroz razvoj (Bongers i sur., 2004). Naime, Tremblay i suradnici (1999) su ispitivanjem agresivnog ponašanja kod djece do 17 mjeseci starosti, utvrdili kako otprilike 70% djece otima igračke drugoj djeci, 46% guraju druge kako bi dobili što žele, a 21 do 27% se uključuju u jedno ili više slijedećih ponašanja: grizenje, udaranje, tuča ili fizičko napadanje. Iako većina djece započinje upotrebu fizičke agresije još kao dojenčad, vrhunac frekvencije agresivnih ponašanja nastupa u dobi od dvije godine nakon čega opada s dobi (Tremblay i sur., 1999). Razlog takvog opadanja je i to što većina djece kroz razvoj uči upotrebljavati alternativna ponašanja prije negoli krenu u školu (Tremblay i sur., 2004). To se prvenstveno odnosi na razvoj sposobnosti regulacije emocija i ponašanja i prikladnih načina suočavanja s problemima. Fabes, Gaertner i Popp (2006) navode da djeca s niskom regulacijom ponašanja, sposobnosti instrumentalnog suočavanja s okolinom i sposobnosti reguliranja emocija imaju nisku socijalnu kompetentnost i sklonost razvoju eksternaliziranih problema u ponašanju.

Pretpostavka Campbell, Shaw i Gilliom (2000) je da se eksternaliziranim ponašanjima pridaje više pažnje iz razloga što su ona istaknutija, uzrokuju društvene i akademske teškoće u kasnijem životu te konflikte s okolinom zbog kojih imaju izraženiji negativni utjecaj na pojedinca i okolinu (npr. negativni afekt i reakcije drugih osoba). Na iskazivanje eksternaliziranih problema u ponašanju između ostalog utječu i rizični čimbenici. Primjerice, longitudinalno istraživanje Cote, Vaillancourt, LeBlanca, Nagina i Tremblaya (2006), provedeno na kanadskom uzorku s više od 10 000 djece ispitivanih od 2 do 11 godine starosti, utvrdilo je da djeca, koja češće iskazuju agresivna ponašanja, jesu u većoj mjeri muškog spola, iz obitelji niskih financijskih primanja, djeca majki niskog obrazovanja te su izložena riziku za razvoj problema u ponašanju tijekom djetinjstva.

Internalizirani problemi u ponašanju

Emocionalni problemi, poput anksioznosti, socijalne povučenosti i negativnog raspoloženja te psihosomatske reakcije, smatraju se internaliziranim problemima u ponašanju (Campbell, 2006). Internalizirani problemi u ponašanju i niska društvena kompetentnost je pod zajedničkim utjecajem visokog emocionalnog intenziteta i niske emocionalne regulacije, niskog instrumentalnog suočavanja i visokih razina prekomjerne kontrole ponašanja (Fabes i sur., 2006). Smatra se da se internalizirani problemi u ponašanju istražuju u manjoj mjeri od eksternaliziranih problema djelomice zbog toga što su kraćeg trajanja i prolazna, a djelomice i zato što ova ponašanja moraju biti mnogo ekstremnija da bi se primijetila (Campbell, 2006). Također, zbog manje mogućnosti komuniciranja o emocijama s malom djecom, skrbnici teže donose procjene o njihovoj problematičnosti (Gardner i Shaw, 2008). Mala djeca, koja su tiha i afektivno izrazito kontrolirana, često predstavljaju modele prikladnih ponašanja u širim socijalnim okruženjima poput vrtića i škole, te postoji manja mogućnost da takva ponašanja remete okolinu i uzrokuju negativni afekt (npr. ljutnju) kod drugih, pa stoga poteškoće takve djece prolaze neprimijećeno ili ignorirano od strane odgajatelja i drugih pružatelja skrbi (Rubin, Burgess, Dwyer i Hastings, 2003).

S dobi se internalizirani problemi u ponašanju sve više manifestiraju, posebice u odnosima sa skrbnicima i vršnjacima, a djeca s tim problemima ne uspijevaju razviti socijalne i socijalno-kognitivne vještine kroz interaktivna iskustava s okolinom što konačno može rezultirati razvojem snažnih osjećaja samoće i negativnog samopoimanja (Mesman i Koot, 2000; Rubin i sur., 2003). Kao i kod eksternaliziranih problema djece do 3 godine starosti, važno je uzeti u obzir normativni aspekt problematičnog ponašanja. Većina djece pokazuje strahove u nekom periodu razvoja, a tipični strahovi se mijenjaju s dobi. Gardner i Shaw (2008) navode da je strah od nepoznatih osoba vrlo uobičajen u kasnoj dojenačkoj dobi, a strah od životinja kod male djece. Klasifikacija ovih problema u kliničke poremećaje ovisi o dosljednosti i mjeri u kojoj pogoršavaju djetetovu i obiteljsku dobrobit (Campbell, 2002).

Stabilnost problema u ponašanju

Dosadašnja istraživanja pokazala su da i internalizirana i eksternalizirana ponašanja mijenjaju učestalost i razinu iskazivanja kroz period ranog djetinjstva (Achenbach i Ruffle, 2000; Gardner i Shaw, 2008; Gilliom i Shaw, 2004; Tremblay i sur., 1999). Specifično, ometajuća ponašanja dosežu vrhunac oko druge godine života nastavljajući stabilno opadati u odnosu na anksioznost, povučenost i disforiju koje se postepeno povećavaju (Gilliom i Shaw, 2004). Druga godina života smatra se ključnom za razvoj problema u ponašanju jer se tada povećavaju i roditeljska očekivanja da se djeca pridržavaju pravila i suzdržavaju od agresivnog ponašanja (Bongers i sur., 2004; Gardner i Shaw, 2008). Dok većina djeca prerastu ove probleme, longitudinalna istraživanja pokazuju da 50 do 60% djece, koja iskazuju visoke stope eksternaliziranih ponašanja u dobi od 3 do 4 godine, nastavljaju pokazivati te probleme i u školskoj dobi (Campbell i sur., 2000; Mesman i Koot, 2000). To potvrđuje i istraživanje Rubina i suradnika (2003) prema kojem frekvencija započinjanja konflikata i agresivnih ponašanja (primjerice prijeteće geste, čupanje, grizenje i udaranje) predviđa eksternalizirane probleme 2 godine unaprijed. Opažana agresija i roditeljske procjene eksternaliziranih ponašanja pokazale su se relativno stabilne od ranog djetinjstva do dobi od 5 godina i više (Bongers i sur., 2004; Campbell i sur., 2000; Cote i sur., 2006).

Tremblay i suradnici su 2004. godine utvrdili da su djeca, koja ne nauče regulirati upotrebu fizičke agresije u predškolskoj dobi, pod većim rizikom razvoja nasilnih ponašanja tijekom adolescencije i odrasle dobi. Cote i suradnici (2006) pretpostavljaju da od druge godine starosti do početka adolescencije djeca više uče regulirati fizičku agresiju nego što je uče upotrebljavati te stoga dolazi do opadanja iskazivanja istih kroz razvoj. Suprotno njima su ona djeca koja zadrže visok stupanj iskazivanja agresivnog ponašanja i ne uspiju naučiti alternativne strategije ponašanja (Tremblay i sur., 2004). Djeca, koja ne iskazuju visoke razine eksternaliziranih ponašanja tijekom ranog djetinjstva, manje vjerojatno će početi pokazivati povišene razine agresije ili druge tipove eksternaliziranih ponašanja u kasnijem djetinjstvu ili odrasloj dobi (Bongers i sur., 2004; Tremblay, 2004). Novija opažanja djece s hiperaktivnim poremećajem ukazuju na činjenicu da do 30% djece i kasnije, u odrasloj dobi, ima značajne smetnje, ali da se u većini slučajeva bolest ne prepozna ili se pogrešno dijagnosticira kao neki drugi poremećaj (Dodig Čurković, 2013).

Biederman i suradnici (2001) utvrdili su povezanost bihevioralne inhibicije tijekom ranog djetinjstva s povišenim rizikom za razvoj anksioznih poremećaja u pratećih 5 godina, a pokazalo se da predviđaju i internalizirane teškoće u adolescenciji što su potvrdila naknadna

istraživanja (Eisenberg i sur., 2005).

Iako se mala djeca često uključuju u konfliktne interakcije kao normalan dio razvoja, Rubin i suradnici (2003) ističu važnost obraćanja pažnje na učestalost takvih interakcija i uloge djeteta u njima (uloge pokretača, primaoca i samo sudionika interakcija nisu jednake). Campbell (2006) navodi da kontinuitet u problemima u ponašanju može i ne mora biti očit te da različiti čimbenici poput karakteristika djeteta, obitelji i društvenih utjecaja mogu međudjelovati tijekom vremena i predviđati tijek razvoja problema i ishode. Važno je spomenuti nalaze klaster analize istraživanja ranih eksternaliziranih problema u ponašanju, koji su pokazali da dolazi do ozbiljnijih i dugoročnih problema u prilagodbi te relativne otpornosti simptoma na tretman kada oni dostignu razinu na kojoj se mogu dijagnosticirati, odnosno u školskoj dobi i adolescenciji (Campbell i sur., 2000). Stoga se sve više naglašava važnost rane prevencije eksternaliziranih problema u ponašanju kod djece (Campbell i sur., 2000).

Spolne razlike u problemima u ponašanju

Prethodni nalazi istraživanja pokazuju da se disproporcionalni razvoj s obzirom na spol djeteta, zamjećuje u većoj mjeri tijekom kasnijeg perioda predškolske dobi, točnije od četvrte i pete godine (Gardner i Shaw, 2008). Za eksternalizirane probleme kao što su antisocijalno ponašanje, problemi s pažnjom i agresivno ponašanje istraživanja su utvrdila veći rizik razvoja kod dječaka već u ranom djetinjstvu, a predstavljaju još jednu poveznicu između temperamenta i prilagodbe (Bongers i sur., 2004; Hill, 2003). Razlike među dječacima i djevojčicama u iskazivanju internaliziranih problema u ponašanju nisu uočene u ranoj dobi (Eisenberg i sur., 2001).

S obzirom da faktor namjerne kontrole uključuje regulaciju pažnje i inhibicijsku kontrolu, Else-Quest, Hyde, Goldsmith i Van Hulle (2006) pretpostavljaju povezanost niskih rezultata dječaka na ovim dimenzijama s njihovim češćim problemima s pažnjom i eksternaliziranim ponašanjima, uključujući agresiju i poremećaj pažnje i hiperaktivnost, na što su ukazala prethodna istraživanja (Bongers i sur., 2004; Gardner i Shaw, 2008; Tremblay i sur., 2004).

Mjerenje problema u ponašanju

Kao što je već spomenuto, postoji mnogo teškoća pri dijagnosticiranju psihopatoloških stanja kod male djece zbog karakteristika njihove dobi. Jedan od najčešćih i široko upotrijebljenih pristupa predstavlja *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje* (DSM-V) koji se temelji na znanstvenim promatranjima (Wenar, 2003). Ovaj priručnik služi kliničarima (psihijatrima i psiholozima) za objektivnu dijagnozu bolesti klijenata različite dobi prema pojedinim kriterijima koji definiraju dijagnostičke kategorije. Uključuje više osi (kliničke poremećaje, poremećaje ličnosti, opća zdravstvena stanja, psihosocijalne i okolinske probleme te opću procjenu funkcioniranja) i klasifikacija poremećaja (Keenan i Evans, 2009; Wenar, 2003). Međutim, adekvatnost ovog priručnika za klasifikaciju promjenjivih ponašanja kod djece je upitna budući da ne uključuje mjeru promjenjivosti ponašanja koja temelje poremećaj, a ona mogu biti u funkciji dobi (Keenan i Evans, 2009).

Druge načine mjerenja problema u ponašanju kod djece predškolske dobi predstavljaju empirijski izvedene kontrolne liste kao što su primjerice *Ljestvica procjene ponašanja djeteta* (CBLC: Child Behavior Checklist; Achenbach i Ruffle, 2000) te skale procjena temeljene na kriterijima DSM-IV koje mjere specifične skupine simptoma kao primjerice ADHD test (ADHDT; Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder Test; Gilliam, 1995; prema Tembo, 2014), *Skala strahova i anksioznosti za djecu i adolescente* (SKAD-62; Vulić- Prtorić, 2002; prema Vulić- Prtorić, 2002) i druge. Za razliku od DSM-V, koji upotrebljava kategorije za klasificiranje ponašanja, kontrolna skala kao što je CBLC sadrži više dimenzija i stoga pruža informacije o opsegu do kojeg pojedinac pokazuje poremećaj (Keenan i Evans, 2009). Pritom dimenzijski pristup uvodi kontinuitet unutar poremećaja, a broj simptoma služi kao mjerilo težine (Wenar, 2003). Egger i Angold (2006) ističu da ovakve mjere s kontrolnim listama ne uključuju dovoljno specifičnih simptoma (npr. frekvenciju, trajanje, nastup simptoma) da bi omogućile istraživačima i kliničarima određivanje psihijatrijskih dijagnoza koje su nam poznate za svako razdoblje života, ali ipak pružaju mnogo drugih informacija: identificiranje relativne stabilnosti psihopatoloških karakteristika u predškolskoj dobi, konzistentno identificiraju različite emocionalne i ponašajne sindrome, pružaju snažan dokaz kontinuiteta između predškolskog ponašanja i emocionalnih problema i psihopatologije u kasnijem djetinjstvu pa čak i odrasloj dobi, identificiraju skupine simptoma koji se poklapaju sa širim i specifičnim dijagnostičkim kategorijama u DSM-u te predstavljaju temelj za dokazivanje nasljednosti određenih ponašanja i emocija u predškolskoj dobi (Achenbach i Rescorla, 2000;

Campbell i sur., 2000; Keenan i Evans, 2009; Shaw i Gross, 2008).

Kako bi se što preciznije dijagnosticiralo probleme u ponašanju, i pritom uzelo u obzir sve razvojne promjene, najčešće se koriste procjene opažanja i izvještaja o ponašanju djeteta u različitim okruženjima (npr. kod kuće, u vrtiću, od roditelja i odgajatelja). Pri dijagnosticiranju problema kod djece od 0 do 3 godine starosti istraživači primarno uzimaju u obzir odnos roditelja i djece, usmjeravajući se samo na ponašanje djeteta u većoj mjeri kako se ona približavaju školi (Gardner i Shaw, 2008).

1.2. RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI RAZVOJA PROBLEMA U PONAŠANJU

Rizik predstavlja svako stanje ili okolnosti koje povećavaju vjerojatnost razvijanja određenog psihopatološkog fenomena (Wenar, 2003). Pri ispitivanju razvoja psihopatoloških problema postavlja se pitanje zašto neka djeca psihički očuvana iziđu iz stresnih i štetnih situacija, a druga koja su izložena značajno manjem broju nedaća, pronadu manje efikasan način suočavanja (Keenan i Evans, 2009). Dok je utjecaj rizika na smetnje neposredan, osjetljivost označava čimbenike koji pojačavaju odgovor na rizik (Wenar, 2003). Stoga istraživanja razvoja problema u ponašanju uzimaju u obzir rizične faktore koji na različit način mogu pridonijeti razvoju istih i utjecati na funkcionalnu prilagodbu djeteta, ali i čimbenike koji potiču ili održavaju zdrav razvoj (Wenar, 2003).

Vanjski faktori dio su interpersonalnog konteksta i uključuju obitelj, društvenu dinamiku, i općenito okolinu pojedinca, a unutarnje faktore čine organski i intrapersonalni čimbenici, odnosno genetika, biološki čimbenici, kognicija i temperament (Keenan i Evans, 2009). Pritom neki od ovih vanjskih i unutarnjih faktora spadaju i u zaštitne čimbenike koji doprinose prilagodbi djeteta i njegovoj otpornosti na stresne doživljaje (primjerice podrška skrbnika i vršnjaka, socijalna uključenost djece, laki temperament). Keenan i Evans (2009) naglašavaju da je međusoban odnos ovih čimbenika kompleksan i zavisi o mnogobrojnim interaktivnim procesima koji ne moraju nužno imati jednak efekt kada se ispituju pojedinačno. Stoga Keenan i Evans (2009) smatraju da nam ta spoznaja može pomoći pri razumijevanju nejednakog utjecaja koje ovi čimbenici mogu imati u različitoj dobi i na razvoj individualnih razlika u ponašanju djece.

Za kasniji socijalni i emocionalni razvoj djeteta smatraju se vrlo važnim razdoblja dojenačke dobi i ranog djetinjstva, budući da tada dolazi do zbližavanja novorođenčadi i njihovih majki ili drugog primarnog skrbnika (Ćurković, 2013). Izlaganju povećanom riziku za stres i probleme u ponašanju kod djece predškolske dobi doprinose roditelji koji imaju

poteškoća u stvaranju bliskog odnosa sa svojom djecom, koji imaju ograničene roditeljske vještine ili pokazuju negativne stavove prema svom djetetu (Ćurković, 2013).

Prijašnja istraživanja upućuju na nekoliko rizičnih čimbenika povišenih internaliziranih i eksternaliziranih ponašanja, koji uključuju zahtjevan temperament djeteta (Campbell, 2000; Sanson, Hemphill i Smart, 2004), depresivnost roditelja i nisku samoeфикаsnost roditelja, koji ne vjeruju u vlastite mogućnosti upravljanja ponašanjem vlastitog djeteta (Sevigny i Loutzenhiser, 2009; Weaver, Shaw, Dishion i Wilson, 2011). Stoga ćemo se u daljnjem tekstu više usmjeriti na temperament djece i samoeфикаsnost roditelja.

1.2.1. TEMPERAMENT DJECE

Pojam temperamenta ima dugačku povijest razvoja, a smatra se da je proizašao iz fiziološke teorije grčkog fiziologa Galena (2.st.p.K.) koji je pretpostavio da postoje četiri temeljne tjelesne tekućine: krv, flegma, crna žuč i žuta žuč (Mervielde i De Pauw, 2012). Prema relativnoj prevagi jedne od njih, ove tekućine izazivaju određenu vrstu temperamenta: sangvinični (topao), flegmatični (apatičan), melankolični (tužan) i kolerični (lako razljutljiv).

Temperament ima značajnu ulogu u individualnim razlikama tijekom djetinjstva i u prilagodbi koja se razvija iz naših početnih dispozicija i povijesti životnih iskustava. Osobna životna iskustva oblikuju našu reaktivnost utječući na naše emocionalne procjene, stresno iskustvo i strategije suočavanja sa situacijama i ljudima (Rothbart, 2011). Djeca već u ranoj dobi pokazuju mnogo individualnih razlika što pretpostavlja postojanje zajedničkog utjecaja bioloških faktora i odgoja koji utječu na djetetov razvoj i koji imaju važne implikacije za interakciju između djeteta i skrbnika (Vasta, Haith, i Miller, 2005). Primjerice, dva djeteta mogu uživati igrajući se s plišanom medicom koji proizvodi melodiju. No, jedno od njih može burnije reagirati i početi krikati od oduševljenja, dok drugo može ostati mirno, pa čak i zadrijemati na zvuk melodije (Vasta i sur., 2005). Iako svi aspekti temperamenta nisu vidljivi kod novorođenčadi on se ubrzano razvija uz razvoj mentalnih kapaciteta već tijekom prve godine života što omogućuje uviđanje i šireg područja ličnosti (Keenan i Evans, 2009).

Rothbart (2011) naglašava da rano u razvoju, karakteristike temperamenta, kao što su emocionalna reaktivnost i impulzivnost, odlikuju dijete, ali uz razvoj motivacijskih sustava i sustava pažnje moguća je veća individualna kontrola nad emocijama, mislima i aktivnostima. Tendencija regulacije temperamenta može se smatrati i glavnim ciljem socijalizacije djeteta (Rothbart, Ellis i Posner, 2004).

Unatoč mnogobrojnim definicijama temperamenta, kao glavne pretpostavke današnjih

istraživanja temperamenta možemo navesti višedimenzionalnost crta koje se javljaju rano u životu i predstavljaju srž ličnosti, a koje su relativno stabilne i pod utjecajem bioloških i okolinskih razlika te su povezane s različitim dugoročnim ishodima kao što su odnosi s vršnjacima, psihološka prilagodba i psihopatologija (Keenan i Evans, 2009; Shiner, Buss i Putnam, 2012). Istraživači temperamenta naglašavaju dvosmislenost ovog objašnjenja jer ostaje nejasno kada je točno „rano javljanje“ karakteristika temperamenta budući se pojedine individualne razlike u obrascima ponašanja povezanih s temperamentom uočavaju već tijekom prvog tjedna života, dok drugi obrasci ponašanja, kao što je namjerna kontrola, nisu vidljivi do druge godine ili i kasnije (Rothbart i Bates, 2006; Wachs i Bates, 2010). Usto, karakteristike poput faze javljanja, stabilnosti i podložnost biološkim čimbenicima, opisuju i neke druge konstrukte poput motivacije i kognitivnih sposobnosti pa se zato njihova poimanja mogu preklapati (Wachs i Bates, 2010).

Teoretski pristupi temperamentu

Iako cilj ovog rada nije pružanje iscrpnog pregleda suvremenih pristupa temperamentu tijekom djetinjstva, u nastavku su prikazana četiri glavna teoretska i mjerna pristupa u literaturi. Dok postoje i drugi teoretski i mjerni pristupi temperamentu, mnogo istraživanja se temeljilo na ova četiri kojima se ispituju i odnosi s problemima u ponašanju.

Bihevioralni pristup Thomasa i Chess

Chess i Thomas 1977. godine definirali su temperament kao alternativu stilu ponašanja i time htjeli naglasiti “kako” se netko ponaša. Pritom su razlikovali temperament od sposobnosti i motivacije ponašanja, odnosno toga “što” i “zašto” se netko nekako ponaša. U svom istraživanju, započetom 50-ih godina 20. stoljeća, Chess i Thomas (1977; 1996) intervjuirali su roditelje djece u dobi od 2 do 6 mjeseca. Induktivnom analizom sadržaja reakcija djece u različitim situacijama, na temelju prvih 22 intervjua, identificirali su devet dimenzija temperamenta koje su smatrali važnim za razvoj djece i koje se odnose na osnovne psihološke mehanizme bihevioralnog funkcioniranja: razina aktivnosti (frekvencija i tempo fizičke aktivnosti dojenčeta), ritmičnost (opseg u kojem su aktivnosti poput spavanja i hranjenja redovite i predvidljive), približavanje – povlačenje (reagiranje u novim situacijama), prilagodljivost, prag osjetljivosti, intenzitet odgovora, raspoloženja (općenita kvaliteta raspoloženja dojenčeta), distraktibilnost (lakoća kojom aktivnosti dojenčeta mogu biti prekinute) te opseg pažnje (opseg u kojem dojenče može zadržati angažman u aktivnosti).

Na temelju navedenih dimenzija temperamenta, Chess i Thomas (1977) pretpostavili su tri tipa djece – teško, suzdržano i lako dijete. Prema rezultatima Njujorške longitudinalne studije, „teški“ tip je karakteriziran negativnim raspoloženjem, povlačenjem, niskom razinom prilagodbe, visokim intenzitetom reagiranja i niskom ritmičnošću (Chess i Thomas, 1977). Ova tipologija se naknadno u nekim slučajevima koristila kao instrument u povezivanju temperamenta i problema u ponašanju (Sanson i sur., 2004). Ipak, naknadna istraživanja ovog područja nisu potvrdila jednake rezultate o ovim konstruktima („teški i laki tipovi“) što je navelo neke istraživače da razviju vlastite mjere ove tipologije i tako dovelo do problema u razumijevanju i usklađivanju rezultata upotrebljavajući ove konstrukte (Putnam, Sanson i Rothbart, 2002). Dodatne kritike ove tipologije kažu da, ovisno o dobi djeteta i potrebama situacije, bilo koja karakteristika temperamenta može biti „teška“ ili „laka“. Stoga istraživači smatraju kako imenovanje djeteta kao teškog može izazvati samo-ispunjavajuće proročanstvo,

a identifikacija djeteta „teškim“ može ujedno pojačati i održati djetetovu ekspresiju ovih karakteristika (Putnam i sur., 2002).

Model Thomasa i Chess (1996) također je isticao recipročne interakcije između djeteta i njegove okoline (roditeljskih i kulturalnih vrijednosti, stavova i obrazaca ponašanja) koje utječu na djetetovu prilagodbu. U skladu s tim pretpostavili su postojanje koncepta „indeks podudarnosti“ (eng. *goodness of fit*) kako bi naglasili da se za zdrav psihološki razvoj roditeljstvo treba prilagoditi djetetovom jedinstvenom temperamentu. Chess i Thomas (Goldsmith i sur., 1987) objasnili su da „Indeks podudarnosti označava slaganje prilika, očekivanja i zahtjeva okoline s temperamentom djeteta i drugim karakteristikama. Kada dođe do takvog slaganja, moguć je optimalni razvoj u pozitivnom smjeru. U suprotnom može doći do teškoća u razvoju i neadaptivnog funkcioniranja“. Rothbart se složila s autorima ovog pristupa (Goldsmith i sur., 1987) i navedenim pretpostavkama budući se temperament najčešće manifestira u društvenoj okolini te je stoga u interakciji s podražajima i stupnjem regulacije vezanim uz tu okolinu. Ipak, Rothbart naglašava da su karakteristike temperamenta primarno biološki temeljene individualne razlike, te je stoga temperament intrapersonalna karakteristika osobe (Goldsmith i sur., 1987).

Kriterijski pristup Bussa i Plomina

Buss i Plomin (1984) modificirali su model Thomasa i Chess pretpostavivši da je temperament razvojna prethodnica odrasle ličnosti. Opisali su temperament isključivo karakteristikama naslijeđenih crta ličnosti koje se očituju rano u životu, a unutar svog modela razlikuju četiri dimenzije temperamenta - emocionalnost, aktivnost, društvenost i impulzivnost. Prema Bussu i Plominu (1984) emocionalnost označava intenzitet emocija i uključuje intenzivnu aktivaciju simpatičkog živčanog sustava, odnosno visoku emocionalnu pobuđenost, a do druge godine života obuhvaća komponente stresa, straha i ljutnje. Aktivnost je druga dimenzija temperamenta, a obuhvaća komponente tempa i snage, odnosno količinu motorne aktivnosti. Društvenost se opisuje kao preferencija za prisutnosti drugih i potrebe za dijeljenjem aktivnosti i primanja nagrađujuće pažnje kao rezultat društvene interakcije, a impulzivnost kao odnos brzine i inhibicije odgovora. Buss i Plomin smatraju da su ove dimenzije definirane naslijeđem, poput drugih psiholoških karakteristika (npr. inteligencija), te da se javljaju u djetinjstvu, odnosno tijekom prve godine života (Buss i Plomin, 1984).

U pogledu interakcije između djeteta i okoline, autori smatraju da su karakteristike

djeteta uzročni čimbenici koji utječu na odabir okoline. Primjerice, aktivno dijete može imati sklonost prema igrama koje zahtijevaju veliku aktivnost i više energije, društveno vjerojatnije odabire aktivnosti koje uključuju drugu djecu, a emocionalno izbjegava situacije koje uključuju stres (Goldsmith i sur., 1987).

Pristup razvoju emocionalnih sustava prema Goldsmithu i Camposu

Goldsmith i Campos (1982; prema Zentner i Bates, 2008; Goldsmith i sur., 1987) definiraju temperament kao individualne razlike u vjerojatnosti doživljavanja i iskazivanja primarnih emocija i pobuđenosti. Iako se slažu da se njihov model preklapa s modelima drugih istraživača, Goldsmith i Campos (1987) naglašavaju da temperament po prirodi uključuje emocionalnu domenu, karakterizira individualne razlike, upućuje na ponašajne stilove i očituje se u ekspresivnim aspektima emocija, pritom isključujući kognitivne i perceptivne faktore, kao i prolazna stanja. Individualne razlike u temperamentu očituju se kroz razlike u primarnim pozitivnim i negativnim emocijama kao što su tuga, ljutnja, radost, iznenađenje, strah i gađenje (Zentner i Bates, 2008). Pritom emocije uključuju regulaciju unutarnjih psiholoških procesa, regulaciju društvenih i interpersonalnih ponašanja, iskazivanje temeljnih emocija kroz jedinstvene obrasce vokalnih, facijalnih i motornih ekspresija, i jasan proces komunikacije kojim se služe primarne emocije i koji ima urođenu bazu (Merveilde i De Pauw, 2012). Goldsmith i Campos pretpostavljaju da emocije imaju važnu funkciju u komunikaciji jer kao izvor individualne emocionalne ekspresije vodi ka razlikama u procesu emocionalne komunikacije između djeteta i skrbnika i njihovog pojedinačnog procesiranja i doživljaja emocija (Goldsmith i sur., 1987). Također ovaj pristup ističe važnost emocionalne regulacije kao komponente temperamenta, a definirana je kao spoj ekstrinzičnih i intrinzičnih procesa odgovornih za nadgledanje, vrednovanje i mijenjanje emocionalnih reakcija kako bi se postigli ciljevi osobe (Zentner i Bates, 2008).

Neurobiološki razvojni pristup prema Rothbart

Ovaj pristup razlikuje se od ponašajnih pristupa u tome što se temperament ne odnosi samo na izolirane individualne karakteristike koje su očite u svim ponašanjima već na ekspresiju ponašanja koja ovise o kontekstu u kojem se javljaju (Else-Quest i sur., 2006). Stoga, temperament može biti promatran duž svih dobnih skupina kao razlike u obrascima emocionalnosti, aktivnosti i pozornosti. Iako ovaj pristup konceptualno ima psihobiološki temelj, većina mjerenja povezana s njim uključuju upitnike i opažanja ponašanja prije negoli biološka mjerenja (Shiner i sur., 2012).

Rothbart i Derryberry (1988) nastojali su razviti instrument za mjerenje temperamenta djeteta koji će osim dimenzija koje su predložili Thomas i Chess, mjeriti i druge aspekte individualnih razlika u temperamentu poput reaktivnosti i samoregulacije za koje su pretpostavili da su adaptivni procesi i da formiraju temelj najranijih dječjih obrazaca vrednovanja i suočavanja s okolinom. Reaktivnost su prikazali kao emocionalne i motorne procese, odnosno razdražljivost i reagiranje na podražaje, a samoregulaciju kao procese pažnje koji služe za regulaciju početnih reaktivnih tendencija (Rothbart, 1981). Specifičnije, reaktivnost uključuje brzinu i intenzitet pažnje, pobudljivost ponašanja i psiholoških sistema u organizmu te motorne aktivnosti, a samoregulacija moždane i ponašajne procese funkcioniranja koji utječu na temeljnu reaktivnost (Rothbart i sur., 2004). Rothbart i Derryberry (1997) dodaju da ovi procesi imaju relativno trajnu biološku građu organizma koja je kroz vrijeme pod utjecajem nasljedstva, sazrijevanja i iskustva.

Rothbart i suradnici (Derryberry i Rothbart, 1997; Putnam, Ellis i Rothbart, 2001) utvrdili su da pojedine karakteristike temperamenta imaju tendenciju kovariranja, a kovarijacije među tim karakteristikama uračunavaju se u faktore višeg reda. Shiner i suradnici (2012) su analizom dosadašnjih istraživanja i teorija o strukturi temperamenta djece, naveli tri najviše ispitivana faktora koje su prethodno Rothbart i suradnici (2004) dosljedno identificirali upitnicima: pozitivna emocionalnost (uključuje razinu aktivnosti, društvenost i ugodu koja se iskazuje kao iščekivanje nagrade ili tijekom aktivnosti visokog intenziteta); negativna emocionalnost (uključuje ljutnju, tugu, strah, fizičku nelagodu i brzina oporavka od stresa); i faktor označen kao kapacitet regulacije kod dojenčadi, a namjerna kontrola kod starijih pojedinaca (uključuje sposobnost usmjeravanja pažnje, pokazivanje zadovoljstva tijekom aktivnosti niskog intenziteta i kod starije djece vježbanje inhibicijske kontrole). Shiner i suradnici (2012) pridodaju da neki od faktora mogu biti pod utjecajem nižih crta pa je primjerice sramežljivost vrlo zasićena u pozitivnoj i negativnoj emocionalnosti, ali u

suprotnim smjerovima. Istraživači pretpostavljaju da to pokazuje kako je sramežljivost oblikovana od individualnih razlika u ponašanju suprotstavljanja i procesima inhibicije (Shiner i sur., 2012).

Još jedna neurološka teorija je i Greyeva (1987) koja se usmjerava na ispitivanje mogućih povezanosti temperamenta odraslih osoba i temperamenta djece. Prema predloženoj neuroznanstvenoj strukturi emocionalnih sustava, Grey objašnjava da pozitivni i negativni afektivni procesi čine temelj tendencijama približavanja (npr. pozitivna emocionalnost i ekstraverzija) i izbjegavanja (npr. negativna emocionalnost i anksioznost), a povezani su sa sistemima aktivacije ponašanja i bihevioralne inhibicije (Grey, 1987). Ovi sistemi su povezani s aktivnosti moždanih krugova koji su u odnosu s kortikalnim regijama mozga kao što su limbički sustav i moždano deblo. Pretpostavka je da se komponente limbičkog sustava aktiviraju na evolucijski značajne informacije kao što su prisutnost nagrade (za pristup) ili prijetnje (za strah), a produkti ovih vrednovanja povezuju se s krugovima za motorne reakcije i automatsku aktivnost koja podržava motornu aktivnost. U tom pogledu, individualne razlike u temperamentu odražavaju razlike u procesiranju informacija o vrijednosti ili značajnosti događaja ili objekata za pojedinca (Putnam i sur., 2002).

Načini mjerenja temperamenta

Tijekom godina razvijene su raznovrsne metode mjerenja temperamenta, a one uključuju izvještaje skrbnika o dojenčadi i djeci, izvještaje odgajatelja i učitelja o djeci predškolske i školske dobi, samoprocjene starije djece i adolescenata, procjene u prirodnim uvjetima, opažanjima te laboratorijskim uvjetima (Keenan i Evans, 2009).

U pogledu laboratorijskih mjera, smatra se da one imaju prednost u kontroliranju vanjskih i kontekstualnih faktora koji nisu vezani uz temperament, te omogućavanju detaljnije analize ponašanja, uključujući njihov vremenski tijek i intenzitet (Bishop, Spence, McDonald, 2003; Rothbart i Bates, 2006). One uključuju strukturirane situacije u kojima se mjere reakcije dojenčadi i kodiraju u specifične dimenzije temperamenta, a rezultati ovih mjera su se pokazali sukladnim onima roditeljskih procjena (Rothbart, Derryberry i Hershey, 2000).

Primjer najčešće korištene mjere temperamenta djeteta je upitnik Rothbart i Derryberry (1988) kojim se procjenjuje veći broj specifičnih karakteristika temperamenta mjerljivih već u ranoj dobi. Uz detaljno mjerenje karakteristika temperamenta, ti instrumenti omogućuju ispitivanje faktora višeg reda u strukturi temperamenta (Shiner i sur., 2012).

Analiza upitnika temperamenta razvijenih za upotrebu kod dojenčadi, male djece i adolescenata, otkrila je postojanje sličnosti i razlika u strukturi temperamenta duž ovih dobnih skupina (Putnam i sur., 2001). Pritom su se pozitivna i negativna emocionalnost pokazale značajnim faktorima u svim skupinama, dok se svjesna kontrola nije pokazala značajnim faktorom kod dojenčadi (Putnam i sur., 2001).

Kako bi se bolje razumjelo fiziološke procese u podlozi temperamenta, pojedina istraživanja su koristila psihofiziološke mjere kao što su brzina otkucaja srca, razina hormona i električna aktivnost mozga (uz pomoć elektroencefalografa; EEG). Time se pokazalo da osobito inhibirana i sramežljiva djeca te neinhibirana i društvena djeca, imaju tendenciju pokazivanja drugačijih rezultata na ovim mjerama (Keenan i Evans, 2009). Kod sramežljive djece, podražaj jednostavno aktivira amigdal (moždanu strukturu povezanu s pamćenjem pozitivnih i negativnih emocija) pripremajući tijelo na odgovor borbe ili bijega, dok se kod društvene djece jednak podražaj registrira u vrlo maloj mjeri (Keenan i Evans, 2009).

Kritike mjerenja temperamenta

Roditeljske procjene su jedan od najčešćih izvora informacija o temperamentu dojenčadi i male djece, a njihova upotreba kritizira se zbog toga što ne procjenjuje stvarne ili objektivne karakteristike djeteta već samo roditeljska opažanja djetetovog temperamenta (Mantymaa, 2006). Budući da djetetov temperament vjerojatno može biti pod utjecajem roditeljstva, svaka povezanost između trenutnog roditeljstva i temperamenta djeteta također može biti rezultat povijesti odgoja djeteta (Putnam i sur., 2002).

Česta kritika istraživanja koja se vežu uz roditeljstvo i procjene ponašanja djece jest da efekti roditeljstva na dijete mogu biti povezani s genetskom sličnosti roditelja i djeteta (Putnam i sur., 2002). Ovo opažanje je posebice istaknuto u pogledu temperamenta za kojeg se pretpostavlja da ima genetski temelj, a koji može simultano utjecati na karakteristike i roditelja i djeteta. Istraživanja koja izvještavaju o direktnim povezanostima između temperamenta i roditeljstva stoga mogu biti dvosmislena budući da mogu odražavati osnovne biološke čimbenike koji utječu na ponašanje i roditelja i djece (Lipscomb i sur., 2011). Osim toga, postavlja se pitanje pokazuju li procjene karakteristike roditeljskih emocija i očekivanja o njihovom dojenčetu, a ne karakteristike temperamenta dojenčeta (Putnam i sur., 2002). Longitudinalno istraživanje Lipscomb i suradnika (2011), koje se temeljilo na ispitivanju odnosa roditelja i negativne emocionalnosti njihove posvojene dojenčadi, pružalo je podršku

rezultatima prethodnih istraživanjima i stabilnosti roditeljskih procjena karakteristika temperamenta kroz vrijeme te je isključilo mogućnost utjecaja dijeljenog genotipa na roditeljske procjene djece.

Veći broj istraživanja pruža dokaze o kongruentnosti izvještaja s procjenama majki i objektivnih laboratorijski temeljenih procjena negativne emocionalnosti (Else-Quest i sur., 2006; Olino i sur., 2013). Prepreke laboratorijskih mjera predstavljaju potrebe za iskusnim procjenjivačima, vremenskih ograničenja laboratorijskih procjena i povećana vjerojatnost izostanka rijetkih, ali važnih ponašanja dojenčadi. Kako bi se roditeljske procjene i laboratorijske mjere temperamenta poboljšale, predlaže se upotreba združivanja rezultata, procjena zajedničkih dimenzija temperamenta uz istovremenu upotrebu različitih načina mjerenja (Rothbart i Bates, 2006). Specifičnije, Rothbart i Bates (2006) predlažu da se razina aktivnosti dojenčeta mjeri uz upotrebu kombinacije izvještaja roditelja, kodiranja djetetove aktivnosti u strukturiranoj laboratorijskoj situaciji i mjerenja aktivnosti djeteta u vrtiću ili kod kuće. Wachs i Bates (2010) pridodaju tome prijedlog ujedinjavanja standardnih roditeljskih i laboratorijskih procjena temperamenta s fiziološkim mjerama.

Stabilnost temperamenta i čimbenici promjena

Osobine temperamenta imaju tendenciju pokazivanja konzistentnosti duž situacija i stabilnosti tijekom vremena, ali mogu se i mijenjati tijekom razvoja uz specifične ljude i situacije (Rothbart, 2011). Kroz dosadašnja istraživanja temperamenta kod djece i odraslih, tri faktora su se pokazala konzistentnima, uključujući pozitivni afekt i faktor pristupa, poznat kao ekstraverzija, emocionalna reaktivnost, ili društvenost, faktor negativnog afekta i faktor kontrole (Putnam i sur., 2002). Zbog velikih razvojnih promjena u repertoaru ponašanja djece, Vasta i suradnici (2005) mišljenja su kako temperament mora pokazati značajnu stabilnost tijekom vremena da bi se smatrao značajnim ili važnim. Pedlow, Sanson, Prior i Oberklaid (1993) su na australijskom uzorku djece, od dojenačke dobi do 7. i 8. godine starosti, utvrdili visoku stabilnost temperamenta duž godina s korelacijama u rasponu od 0.70 do 0.80, specifično za faktore društvenosti, iritabilnosti, suradljivosti, ritmičnosti i dosljednosti, ali se postavilo pitanje na koji način interpretirati ove rezultate.

Istraživači naglašavaju kako genetske predispozicije ne znače i nepromjenjivost tijekom godina i da neke karakteristike temperamenta pokazuju značajne promjene kroz razvoj (Shiner i sur., 2012). Unatoč promjenama tijekom godina, mali broj djece pokazuje

izmjenu s jednog ekstremnog tipa temperamenta na drugi (Pedlow i sur., 1993).

Spolne razlike u temperamentu djece

Istraživanja pokazuju da se u ranim procjenama temperamenta kod male djece (do otprilike 3 godine starosti) ne ističu toliko spolne razlike kao kod starije djece, odnosno između četvrte i pete godine (Gardner i Shaw, 2008; Rothbart, 1986; Rubin i sur., 2003). Else-Quest i suradnici su (2006) u svojoj metaanalizi spolnih razlika u temperamentu od dojenačke dobi do adolescencije, potvrdili nalaze prethodnih istraživanja i pretpostavili da je povećanje spolnih razlika pod utjecajem preuzimanja spolnih uloga putem socijalizacije i socijalnih interakcija tijekom odrastanja. Kod djece od 3 do 7 godina starosti laboratorijsko ispitivanje i roditeljske procjene pokazalo postojanje spolnih razlika u namjernoj kontroli, pogodujući ženskom spolu (Else-Quest i sur., 2006; Olino, Durbin, Klein, Hayden i Dyson, 2013). Osim toga, utvrđeno je da su djevojčice u usporedbi s dječacima, sklonije suradnji, pozitivnom raspoloženju i sramežljivosti, dok dječaci pokazuju veću impulzivnost, aktivnost i razine negativnog raspoloženja što je potvrđeno i meta-analizom 16 znanstvenih radova provedenih u periodu od 2004. do 2009. na djeci dojenačke i školske dobi (Cosentino-Rocha i Martins Linhares, 2013).

Važno je spomenuti i razlike u roditeljskim procjenama spolnih razlika kod djece (Olinio i sur., 2013). Pokazalo se da majke procjenjuju više razine negativne emocionalnosti i tuge kod djevojčica, dok očevi procjenjuju niže razine društvenosti kod djevojčica što je ujedno bila i jedina razlika o kojoj su očevi izvijestili drugačije od majki. Olino i suradnici (2013) pretpostavljaju da razlog ovakvih procjena mogu biti bogatije verbalne facijalne ekspresije kod djevojčica koje mogu pružati istaknutije i primjetljive primjere društvenosti za opažanje u laboratorijskim uvjetima. S druge strane, očevi su procijenili dječake društvenijima od djevojčica za što istraživači pretpostavljaju da je razlog to što su očevi više aktivno angažirani oko sinova u odnosu na kćeri, a što se može odražavati u njihovim procjenama društvenosti djece.

1.2.3. SAMOEFIKASNOST RODITELJA

Koncept roditeljske efikasnosti objašnjava se kao izvedenica općeg pojma samoefikasnosti (Bandura, 1982). On uključuje roditeljske osjećaje samoefikasnosti koji su povezani sa specifičnim domenama roditeljstva, odnosno percipiranim znanjem o prikladnim ponašanjima za odgoj djeteta i razinom nečijeg vjerovanja u sposobnost izvođenja roditeljskih zadataka (Bandura, 1982). Konstrukt samoefikasnosti pretpostavio je Bandura (1982), a objasnio ga je vjerovanjem pojedinca u vlastitu sposobnost da uspješno izvede određeno ponašanje. Preduvjet za pouzdanje u nečiji kapacitet za učinkovito obavljanje određenog ponašanja je vjerovanje da postoje prikladne akcije koje mogu dovesti do željenog ishoda ponašanja (Wells-Parker, Miller i Topping, 1990). Kako bi majka sebe percipirala efikasnom u roditeljskoj ulozi, važno je da ima širok obim odgovora na tipične situacije u odgoju djeteta (npr. metode umirivanja rasplakanog djeteta, načine upravljanja djetetovim remećenim ponašanjem), pouzdanje u sposobnost provedbe takvih aktivnosti, vjerovanje da će njeno dijete odgovoriti na te napore i vjerovanja da će značajni drugi podržati njene napore (Coleman i Karraker, 1997).

U istraživanju doživljaja roditeljstva u razdoblju ranog djetinjstva, Pećnik (2013) je utvrdila kako roditelji s osjećajem kompetentnosti za roditeljsku ulogu, neovisno o djetetovoj dobi, primjenjuju kroz zajedničke aktivnosti s djecom povoljnije roditeljske postupke za djetetov razvoj u odnosu na roditelje koji se procjenjuju manje kompetentnima, a koji češće primjenjuju autoritarne i agresivne stilove odgoja.

Mjerenje roditeljske samoefikasnosti

Dosadašnja ispitivanja roditeljske samoefikasnosti uglavnom su koristila tri tipa mjere samoprocjene (Jones i Prinz, 2005). Prvi tip mjerenja odnosi se na općenitu roditeljsku samoefikasnost i uglavnom je usmjeren na stupanj u kojem roditelj osjeća kompetentnost za ulogu roditelja i pritom ne uključuje specifične roditeljske zadatke ili određene domene roditeljstva. Drugi tip mjeri roditeljsku samoefikasnost vezanu uz specifične roditeljske zadatke kao što su na primjer aktivnosti vezane uz odgoj djeteta - vježbanje odlaska na toalet i briga o bolesnom djetetu. Ovaj tip mjere prisutan je i u drugim područjima roditeljstva kao što su disciplina, toplina, ispunjavanje instrumentalnih potreba i nadgledanje djeteta (Jones i Prinz, 2005). Treći tip mjerenja obuhvaća usko područje roditeljske samoefikasnosti, a usmjeren je na područja roditeljstva kao što su poticanje učenja i komunikacija. Ovaj tip

mjerenja uključuje čestice koje se temelje na specifičnim zadacima, prije negoli općenite čestice. Jones i Prinz (2005) su preglednim radom prethodnih istraživanja roditeljske samoefikasnosti, utvrdili da je veći broj istraživanja do sad koristio mjere općenite roditeljske samoefikasnosti i one vezane uz specifične zadatke. Usmjerenost ovih mjera na specifične situacije ključna je kad se radi o odgoju djeteta jer su takve okolnosti vrlo promjenjive te je samoefikasnost roditelja izložena čestim izazovima.

Stabilnost roditeljske samoefikasnosti

Dosadašnji nalazi o razinama roditeljske samoefikasnosti tijekom razvoja djeteta vrlo su skromni. Postoji saznanje o tome da je roditeljska samoefikasnost izložena izazovima primjene različitih roditeljskih vještina s obzirom na učestale promjenjive potrebe vlastite djece (Weaver i sur., 2011). Zbog specifičnih okolnosti tijekom ranog djetinjstva za dijete, ali i roditelja, važno je razumjeti kako se razvija roditeljska samoefikasnost kroz taj period. Weaver i suradnici (2011) utvrdili su da se roditeljska samoefikasnost povećava tijekom prvih godina djetetovog života (do otprilike druge godine) te nakon toga pokazuje umjerenu stabilnost. Longitudinalnim istraživanjem odnosa karakteristika roditeljstva i negativne emocionalnosti djece u dobi od 9 do 27 mjeseci starosti, Lipscomb i suradnici (2011) utvrdili su da i majke i očevi doživljavaju pad u samoefikasnosti, iako se kod očeva manifestira više poteškoća (niža efikasnost i pretjerano-reagirajuće roditeljstvo) u odnosu s vlastitim dojenčecom. U odnosu na majke, očevi pokazuju manju osjetljivost na izazove roditeljstva što se očituje u manjim padovima roditeljske efikasnosti i slabijem povećanju pretjerano reagirajućeg roditeljstva tijekom razvoja djeteta. Ovi rezultati mogu se objasniti Pleckovim (2010) nalazima prema kojima su očevi skloni provoditi manje vremena s djecom mlađe dobi u odnosu na majke, čak i u obiteljima gdje su oba roditelja zaposlena. Istraživači pretpostavljaju da očevi mogu imati manje prilika da izgrade roditeljsko povjerenje i vještine dok su njihova djeca dojenačke dobi, što naknadno rezultira manjim frustracijama u odnosu s vlastitom djecom, a koje bi im mogle poremetiti osjećaj efikasnosti (Lipscomb i sur., 2011). Važno je spomenuti i povezanost između razina i promjenjivosti roditeljske efikasnosti oba roditelja kroz vrijeme. Lipscomb i suradnici (2011) su zabilježili da očevi vjerojatnije doživljavaju pad efikasnosti u razdobljima kada to i majke doživljavaju za što istraživači pretpostavljaju da je posljedica utjecaja zajedničkog roditeljstva, bračnog odnosa i jednakog društvenog okruženja.

Sociodemografske karakteristike kao čimbenici roditeljske samoefikasnosti

Prijašnja istraživanja utvrdila su važnost uzimanja u obzir kontekstualnih razlika koje mogu utjecati na procjenu samoefikasnosti roditelja, ističući važnost demografskih čimbenika na razvoj roditeljske samoefikasnosti (Coleman, 1998). Raver i Leadbeater (1999) utvrdili su da su procjene samoefikasnosti majki u negativnoj povezanosti s okolinskim uvjetima visokog rizika koji uključuju niske razine društvene podrške, visoke razine stresa, roditeljstvo u ranoj odrasloj dobi i niži stupanj obrazovanja. Raver i Leadbeater (1999), doživljaj niske samoefikasnosti majki i njihov kapacitet za razumijevanje i osjetljivo odgovaranje na ponašanje vlastitog djeteta, opravdavaju izloženosti majki visokim vanjskim društvenim pritiscima kao što su niske razine financijskih prihoda, visoke razine stresa, roditeljstvo u mlađoj odrasloj dobi i nisko obrazovanje. Njihovo istraživanje ispitalo je konfliktne odnose između roditelja i male djece, a pokazalo se da majke, izložene manjim brojem okolinskih rizika, djecom blagog temperamenta i manje konflikata s vlastitom djecom, povremeno suprotstavljanje vlastite djece pripisuju dobi djeteta i razvoju njihove autonomije (prije negoli znaku vlastitog uspjeha ili neuspjeha) koje je tipično za period ranog djetinjstva (Raver i Leadbeater, 1999).

U pogledu socioekonomskog statusa (SES), longitudinalno istraživanje s majkama niskog SES-a i njihove djece predškolske dobi utvrdilo je da roditeljska samoefikasnost predstavlja medijator u odnosu između obiteljskih financijskih primanja i socioemocionalne prilagodbe djece (Jackson, Choi i Bentler, 2009). Istraživači pretpostavljaju da se negativan efekt niskog SES-a na socioemocionalni i ponašajni razvoj djece može pripisati niskim razinama roditeljske samoefikasnosti majki (Jackson i sur., 2009).

Testiranjem razlika u roditeljskoj samoefikasnosti s obzirom na sociodemografske varijable na uzorku od 1714 roditelja iz cijele Hrvatske, Pećnik (2013) je utvrdila da roditelji djece prosječne dobi od 6 do 12 mjeseci, iskazuju veći stupanj roditeljske kompetentnosti u odnosu na roditelje šestogodišnjaka koji i češće navode da se ponekad teško nose sa zahtjevima roditeljstva (što su naveli ujedno i roditelji većeg broja djece i roditelji iz urbanih sredina). Istraživanje Pećnikove (2013) bilo je djelomično kvalitativno provedeno uz pomoć individualnih intervju a u kojima je dio roditelja navelo teško nošenje sa zahtjevima roditeljstva i pojasnilo da brinu o udovoljavanju djetetovim potrebama, izazovima roditeljstva s dvoje ili više djece, umaranjem, iscrpljenosti, opterećenosti poslom i drugim obvezama.

Roditelji djece s razvojnim teškoćama iskazali su doživljavanje značajno više razine roditeljskog stresa u odnosu na ostale roditelje, odnosno višu zabrinutost za ponašanje i razvoj

djeteta i teže nošenje sa zahtjevima roditeljstva, a kao razlog toga naveli su umor i preopterećenost te odsutnost potpore u brizi o djetetovim zdravstvenim i razvojnim potrebama (Pećnik, 2013). Pritom su ovi roditelji iskazali jednake razine roditeljske kompetentnosti kao i ostali roditelji. Ovim istraživanjem su također uočene razlike između regija pri čemu su se najkompetentnijima u prosjeku doživljavali roditelji iz Like i Banovine, a najmanje iz Istre i Primorja (Pećnik, 2013).

1.3. ODNOS TEMPERAMENTA DJETETA, RODITELJSKE SAMOEFIKASNOSTI I PROBLEMA U PONAŠANJU KOD DJECE

Odnosi između roditelja i djeteta mogu djelovati uzvratno, ali i udruženo, tako da roditeljska osjetljivost i stil odgoja djeluju na dojenče kao što temperament dojenčeta djeluje na roditeljski stil, a oboje mogu utjecati i na razvoj stila privrženosti dojenčeta (Sanson i sur., 2004). Primjerice, skrbnici često na drugačiji način reagiraju na veselu, prijateljski raspoloženu djecu koja im se smiješe i žele zagrljaj, nego na nemirnu i razdražljivu djecu koja ne vole da ih uzmu u ruke ili zagrlje (Vasta i sur., 2005).

Roditeljski doživljaj emocija vlastitog djeteta se pokazao jednim od značajnih prediktora razvojnih problema kod djece. Utvrđeno je da roditeljska svjesnost o vlastitim negativnim emocijama i negativnim emocijama svoje djece (ljutnje i tuge) te veća osjetljivost roditelja na emocije vlastite djece naposljetku vodi ka smanjenoj negativnoj emocionalnosti te internaliziranim i eksternaliziranim problemima u ponašanju kod djece (Bornstein i Tamis-LeMonda, 2010; Brajša-Žganec, 2014; Sroufe, Egeland, Carlson i Collins, 2005). Rubin i Burgess (2002) su prema transakcijskom modelu pretpostavili da eksternalizirana ponašanja započinju od djeteta s nereguliranim temperamentom i određuju smjer roditeljskih reakcija koja konačno mogu voditi dijete k tome da razviju primjerice agresivni ili neagresivni profil, ovisno o roditeljskom stilu i drugim čimbenicima. Rubin i Burgess (2002) objašnjavaju da neregulirana djeca, čiji roditelji pružaju malo podrške i topline i umjesto toga hostilnost i negativnu kontrolu, imaju veću šansu postati agresivna, dok neregulirana djeca, čiji roditelji odgovaraju s topline, osjetljivosti i vođenjem, mogu izbjeći razvoj agresivnog ponašanja. Prema tome, osim pomoći pri emocionalnom razvoju i regulaciji emocija, roditelji imaju važnu ulogu i u reguliranju stresne reakcije i fiziološke pobuđenosti dojenčeta (Rubin i Burgess, 2002).

U pogledu roditeljske samoefikasnosti, Leerkes i Crockenberg (1999) istaknuli su da je ona također pod utjecajem ranog razvoja i temperamenta dojenčeta, ali i kvalitete društvene podrške te interakcije ovih čimbenika. Bornstein i Tamis-LeMonde (2010) pretpostavljaju da je vjerojatnije da će percipirana samoefikasnost utjecati pozitivno na roditeljstvo jer roditelji, koji se osjećaju efikasnim u odnosu sa svojom djecom, bivaju i motiviraniji da se uključe u daljnje interakcije koje za uzvrat daju dodatne mogućnosti da razumiju te pozitivno i odgovarajuće komuniciraju sa svojom djecom.

Coleman i Karraker su 1997. utvrdili da je visoka samoefikasnost roditelja značajan prediktor pozitivnih roditeljskih vještina te medijator efekata temperamenta djeteta, depresivnosti majke, socijalne podrške i siromaštva na kvalitetu roditeljstva. Kod djece stare 5 mjeseci, roditeljska samoefikasnost se pokazala pozitivno povezanom s roditeljskim procjenama brzine umirivanja dojenčeta (Leerkes i Crockenberg, 2002). S druge strane, niska samoefikasnost majki predškolske djece, koja imaju visoki rizik za razvoj problema u ponašanju, pokazala se povezanom s povećanom depresivnosti majki i majčinom percepcijom djetetovih poteškoća (Coleman, 1998; Weaver i sur., 2011).

Istraživanja pokazuju da su niže razine samoefikasnosti majki predškolske djece s visokim rizikom za razvoj problema u ponašanju, povezane s višim razinama usporednih problematičnih ponašanja djece (Bor i Sanders, 2004; Meunier i sur., 2012). Niske razine roditeljske samoefikasnosti, kod roditelja djece u dobi od dvije godine, predviđale su visoke razine problema u ponašanju kod djece u dobi od četiri godine (Weaver i sur., 2011). Ovi rezultati su se pokazali usklađeni i kod različitih procjenjivača, odnosno kod majki i odgajatelja. Takve rezultate Weaver i suradnici (2011) smatraju dodatnim dokazom majčinskih procjena povezanosti između roditeljske samoefikasnosti i kasnije prilagodbe djeteta.

Odnos problema u ponašanju kod djece i temperamenta djeteta

Još u Njujorškoj longitudinalnoj studiji Chess i Thomas (1984) nastojali su utvrditi rane prediktore djetetove psihološke prilagodbe, u čemu su ih slijedili i drugi istraživači i na sličan način prema karakteristikama temperamenta klasificirali djecu na „laku“, „tešku“ i „suzdržanu“ (Vasta i sur., 2005). Istraživanja individualnih razlika u temperamentu kod dojenčadi pokazala su da je o nekoj djeci lako skrbiti, a o nekoj teže. Druga skupina je više razdražljiva, sporo prilagodljiva promjenama u redovnim postupcima i pokazuje snažne i negativne reakcije te neredovitost bioloških funkcija (Wenar, 2003). Stručnjaci navode da dojenčad može „prerasti“ ovu tešku fazu uz pažljivu skrb, ali uz nestrpljivost i netolerantnost skrbnika ili iznenadno i često mijenjanje redovnih postupaka povećava se vjerojatnost pojave problematičnog ponašanja kod male djece (Wenar, 2003).

Naknadna istraživanja razvoja ranih problema u ponašanju kod djece potvrdila su njihovu povezanost s individualnim razlikama u temperamentu djece, a pokazalo se da je ta povezanost prisutna i do adolescencije (Mesman i Koot, 2000; Putnam, Sanson i Rothbart, 2002; Tremblay i sur., 2004). To uključuje veze između negativne reaktivnosti (primjerice iritabilnost i negativno raspoloženje) i eksternaliziranih ponašanja (npr. agresija), inhibicije ili sramežljivosti i internaliziranih problema (npr. depresija i anksioznost) te regulacije pažnje i funkcioniranja u školi (Keenan i Evans, 2009). Primjerice, djeca visoke negativne emocionalnosti izložena stresu podložnija su razvoju problema u ponašanju od manje reaktivne djece (Rothbart i Bates, 2006).

Važno je spomenuti da su mnoga ispitivanja ove povezanosti bila praćena kritikama zbog manjka znanstvenih dokaza o njihovim interpretacijama (Vasta i sur., 2005). Neki od razloga za to bili su upitnost uzročno-posljedičnog tumačenja ranih osobina temperamenta kao simptoma psiholoških problema, subjektivnost roditeljskih procjena djetetovog temperamenta u odnosu na stvarne djetetove osobine i (ne)podudarnost djetetovog temperamenta s načinom reagiranja roditelja što dovodi do problema u odnosu skrbnik-dijete te u konačnici i do problema u ponašanju kod djeteta (Vasta i sur., 2005).

Dimenzije temperamenta koje su se pokazale implicirane u razvoj eksternaliziranih problema u ponašanju, uključuju nisku namjernu kontrolu, visoku negativnu emocionalnost, visoku reaktivnost, nisku regulaciju pažnje i profil teškog temperamenta (Gilliom i Shaw, 2004). Individualne razlike u temperamentu također su povezivane s ranim emocionalnim problemima i to najčešće kod djece koja su bila bihevioralno inhibirana (Biederman i sur., 2001). Bihevioralno inhibirana djeca sklona su reagirati na nove podražaje (osobito na

nepoznate situacije ili ljude) s neuobičajenim strahom, oprezom i povlačenjem za što su istraživanja utvrdila umjerenu stabilnost duž period ranog djetinjstva (Kagan, 1997; Rubin, Burgess i Hastings, 2002). Kros-sekcijskim ispitivanjem djece od 2 do 6 godina starosti, Biederman i suradnici (2001) utvrdili su povezanost između bihevioralne inhibicije i većeg rizika od izbjegavajućeg ponašanja i socijalne fobije te su pretpostavili da bihevioralna inhibicija može imati specifične povezanosti sa socijalnom anksioznosti tijekom djetinjstva.

Odnos temperamenta djeteta i roditeljske samoefikasnosti

Iako temperament pokazuje znatnu biološku određenost, smatra se da u predškolskoj dobi razvoj prilagodbe odgovora i emocionalne regulacije zavisi o radnjama skrbnika i značajnih drugih te društvenih očekivanja u kulturalnom kontekstu određenih situacija (Sanson i sur., 2004). U pogledu odnosa roditeljske efikasnosti i shvaćanja djetetove negativne emocionalnosti, istraživanja upućuju na to da roditelji doživljavaju rastuću negativnu emocionalnost tijekom djetetove druge godine života zbog čega je vjerojatno da roditeljska efikasnost padne tijekom djetetovog razvoja u prve 2 godine života (Lipscomb i sur., 2011). Pokazalo se da karakteristike temperamenta, koje su povezane sa stresom (npr. iritabilnost, „težina“, negativno raspoloženje), kovariraju sa slabijim roditeljstvom i općim nereagiranjem (Linn i Horowitz, 1983; Sanson i sur., 2004). Također, varijabilnost u emocionalnosti dojenčeta povezana je s međusobnim pozitivnim afektom kod roditelja i dojenčeta, roditeljskom responsivnosti (Kochanska, Kim i Boldt, 2013), majčinskom osjetljivosti (Leerkes i Crockenberg, 1999) i strategijama roditeljske kontrole (Lipscomb i sur., 2011).

Verhage, Oosterman i Schuengel (2013) pretpostavljaju da negativni temperament dojenčeta može djelovati kao povratna informacija o negativnoj izvedbi roditelja, odnosno o načinu na koji roditelji pokušavaju brinuti za svoju djecu. Primjerice mala djeca s povišenom negativnom emocionalnosti mogu uzrokovati pretjerano reagiranje roditelja i smanjenje u roditeljskoj efikasnosti tijekom vremena (Lipscomb i sur., 2011). Razlike između dojenčadi s negativnom emocionalnosti mogu utjecati na roditeljsku samoefikasnost putem nerazvijenih roditeljskih vještina (Leerkes i Crockenberg, 2002). Primjerice, istraživanje Rubina, Nelsona, Hastingsa i Asendorpfa (1999) pokazalo je da rana bihevioralna inhibicija kao dimenzija temperamenta male djece predviđa nedostatak osjećaja samostalnosti majki i očeva. Kao posljedica toga, ugrožena samoefikasnost kod nekih majki izaziva manju osjetljivost na

potrebe svoje dojenčadi (Mantymaa, 2006). To se pokazalo u ispitivanju uloge dojenačke iritabilnosti u interakcijama majki i dojenčadi gdje su majke iritabilnije dojenčadi pokazivale manju količinu vizualnih i fizičkih kontakata, manje učinkovitu stimulaciju dojenčeta, manju uključenost i osjetljivost na pozitivne signale dojenčeta tijekom vremena u usporedbi s roditeljima neiritabilne dojenčadi (Calkins, Hungerford i Dedmon, 2004; Mantymaa, 2006). Suprotno tome dojenčad, koju se vrlo lako smiri i utješi, kod majki može uvećati osjećaj kontrole i vještine kao roditelja (Raver i Leadebeater, 1999).

Zanimljiv podatak u istraživanju Leerkes i Crockenberg (1999) je da se majke s ekstremno visokom samoeфикаsnosti manje vjerojatno ponašaju osjetljivo prema dojenčadi koju percipiraju lako podložnom frustraciji u usporedbi s majkama umjereno visoke samoeфикаsnosti. Leerkes i Crockenberg ovu pojavu objašnjavaju teorijom iluzorne kontrole (Donovan, Leavitt i Walsh, 1990) prema kojoj majke s nerealističnim osjećajem kontrole nad ponašanjem dojenčeta nemaju sposobnost da odgovore s osjetljivošću i prikladnošću na dojenačke signale. Prema ovoj teoriji majke s visokom iluzornom kontrolom manje su pažljive prema signalima dojenčadi i vjerojatnije obrambeno odgovaraju na njih te iskazuju naučenu bespomoćnost i ljutnju pri pokušaju smirivanja dojenčeta (npr. kad zaplače) budući su njihova očekivanja povrijeđena (Leerkes i Crockenberg, 1999).

1.4. CILJ ISTRAŽIVANJA

Glavni cilj ovog istraživanja bio je ispitati neizravne efekte dimenzija temperamenta djece na razlike u eksternaliziranim i internaliziranim problemima u ponašanju kod djece u ranom djetinjstvu kroz medijacijsku ulogu roditeljske samoefikasnosti. Također, cilj je bio ispitati i razlike u aspektima temperamenta, prisutnosti problema u ponašanju kod male djece te roditeljskoj samoefikasnosti s obzirom na spol djeteta. Usmjerali smo se na neizravne efekte iz razloga što su mnoga prethodna istraživanja ispitivala i potvrdila izravne efekte aspekata temperamenta i roditeljske samoefikasnosti na razvoj problema u ponašanju kod djece (npr. Gilliom i Shaw, 2004; Weaver i sur., 2011), a i da potvrdimo nalaze istraživanja koja su ispitivala upravo medijacijski efekt roditeljske samoefikasnosti u ovom odnosu (Meunier i sur., 2012; O'Connor, Rodriguez, Cappella, Morris i Clowry, 2012). Ovo istraživanje usmjerilo se i na razlike u temperamentu i problemima u ponašanju kod djece te roditeljskoj kompetentnosti s obzirom na spol djeteta budući su prijašnja istraživanja utvrdila razlike među djevojčicama i dječacima u pojedinim varijablama (Brajša-Žganec, 2014; Else-Quest i sur., 2006; Tremblay i sur., 2004)

Općenito razvoj i prilagodba djeteta su vrlo ubrzani i osjetljivi tijekom rane dobi, a pritom i pod snažnim utjecajem intrapersonalnih i interpersonalnih čimbenika kao što su djetetova vlastita emocionalnost i roditeljske karakteristike. U brizi o razvoju djece neisključiva je uloga roditelja koji su već tijekom ranog djetetova razvoja izloženi mnogim izazovima u izvršavanju svoje roditeljske uloge, a njihov doživljaj kompetentnosti je vrlo važan pri zdravom suočavanju s istima i utjecaju na razvoj samog djeteta. Stoga očekujemo da bi nalazi ovog istraživanja mogli pomoći u razumijevanju čimbenika razvoja problema u ponašanju kod djece, ali i koristiti u svrhu edukacije roditelja o istome kako bi se povećale njihove razine razumijevanja djetetovog ranog razvoja, a potom i razine vlastite kompetentnosti u ulozi roditelja.

2. PROBLEMI RADA I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Problemi rada

- 1) Ispitati razlike u internaliziranim i eksternaliziranim problemima u ponašanju djece, dimenzijama temperamenta djece (pozitivna i negativna emocionalnost te kontrola), te roditeljskim procjenama samoeфикаsnosti s obzirom na spol djece.
- 2) Ispitati u kojoj mjeri temperament djeteta i roditeljska procjena samoeфикаsnosti objašnjavaju eksternalizirane i internalizirane probleme u ponašanju djeteta.
- 3) Ispitati medijacijsku ulogu roditeljske procjene samoeфикаsnosti u odnosu između dimenzija temperamenta i eksternaliziranih i internaliziranih problema u ponašanju djeteta.

Hipoteze rada

- 1a) Kod dječaka će biti zapaženo više eksternaliziranih problema u ponašanju, a kod djevojčica više internaliziranih problema u ponašanju.
- 1b) Neće biti zapaženih razlika u pozitivnoj i negativnoj emocionalnosti te svjesnoj kontroli s obzirom na spol djeteta.
- 1c) Roditeljske procjene samoeфикаsnosti ne razlikuju se s obzirom na spol djeteta.
- 2) Nakon kontrole spola sve tri dimenzije temperamenta djeteta i roditeljska procjena razine samoeфикаsnosti će imati značajan doprinos u objašnjavanju varijance eksternaliziranih i internaliziranih problema u ponašanju kod djeteta.
- 3) Očekujemo da će samoeфикаsnost roditelja imati posredujući efekt između tri dimenzije temperamenta djeteta i internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju kod djece.

3. METODA

3.1. Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo 274 roditelja (240 majki, 13 očeva, a procjene za 21 dijete su roditelji zajednički ispunjavali) djece u rasponu dobi od 1 do 72 mjeseca, s područja grada Rijeke. Uzorak je uključivao procjene roditelja čija su djeca korisnici jaslica u sklopu Dječjeg vrtića Rijeka i procjene roditelja čija djeca imaju kućnu brigu.

U Tablici 1 prikazani su deskriptivni podaci varijabli koje opisuju demografske karakteristike istraživnog uzorka. Od ukupnog broja roditeljskih procjena djece, procjene su provedene za 50,9% djevojčica i 48,4% dječaka pri čemu je 78,7% djece u vrijeme provođenja istraživanja pohađalo jaslice u sklopu dječjih vrtića grada Rijeke, a ostala nisu pohađala vrtić. Pritom je 55,2% djece spadalo u skupinu prvorodne djece, a 34,7% u skupinu drugorođene djece. Od ukupnog broja procjena majki, 44% ih je završilo fakultet, 11,1% višu školu, 36,2% srednju školu, a 1,6% osnovnu školu. Temeljem ukupnog broja procjena oba roditelja rezultati pokazuju da je 25,3% očeva završilo fakultet, 11,9% višu školu, 52% srednju školu, a 3,6% osnovnu školu. U vrijeme provođenja istraživanja većina roditelja procijenjene djece bilo je zaposleno (83,4% majki i 93,5% očeva) i u braku (93,9% majki i 94,9% očeva).

Tablica 1 Deskriptivni podaci za dob, red rođenja i broj braće i sestara djece te za dob očeva i majki

Varijable	<i>M</i>	<i>SD</i>	Raspon	N
Dob djeteta u mjesecima	26.90	7.30	13-46	272
Red rođenja djeteta	1.52	0.69	1-5	265
Broj braće i sestara	0.65	0.74	0-4	269
Dob očeva	36.09	5.21	23-58	270
Dob majki	33.62	4.35	23-46	274
Broj članova kućanstva	3.65	0.80	2 - 7	268
Prihodi kućanstva	9689.07	4704.05	2000 - 35000	231

3.2. Instrumentarij

Upitnik temperamenta djeteta

Upitnik temperamenta djeteta (ECBQ: *The Early Childhood Behavior Questionnaire*; Putnam, Gartstein i Rothbart, 2006) korišten je za ispitivanje temperamenta malog djeteta, a nastao je s ciljem nadopune upitnika *Toddler Behavior Assessment Questionnaire* (TBAQ) dr. Hilla Goldsmitha sa Sveučilišta u Wisconsinu (Putnam i sur., 2006). ECBQ konstruirali su Putnam i suradnici (2006), a mjeri 3 dimenzije temperamenta koje nisu uključene u TBAQ: pozitivnu i negativnu emocionalnost te svjesnu kontrolu. Dok je TBAQ razmatrao temperament samo u terminima individualnih razlika u emocionalnosti tijekom ranog razvoja, ECBQ se temelji na definiciji temperamenta koja uključuje reaktivne procese i uz emocije obuhvaća i motorne i osjetilne sustave, kao i samoregulacijske procese koji podešavaju reaktivnost (Rothbart i Putnam, 2002). Upitnik je dostupan na 10 jezika, a konstruiran je za procjenu temperamenta djece u dobi od 18 do 36 mjeseci. Postoji više oblika ovog mjernog instrumenta: standardni, koji sadrži 201 česticu i koji se nije pokazao primjeren s obzirom na detaljnost i duljinu trajanja; kratki, koji se sastoji od 107 čestica; i vrlo kratki s 36 čestica (Putnam, Jacobs, Gartstein i Rothbart, 2010). ECBQ mjeri 18 crta uključenih u 3 faktora višeg reda: negativni afekt (neugoda, strah, frustracija, motorna aktivnost, tuga, perceptivna osjetljivost, sramežljivost, umirivanje), pozitivni afekt (impulzivnost, razina aktivnosti, visok intenzitet ugođe, društvenost i pozitivno očekivanje) te kontrolu s naporom (inhibicijska kontrola, pomicanje pažnje, niski intenzitet ugođe, umiljatost i usmjeravanje pažnje). Pritom je kratka verzija upitnika zadržala svih 18 dimenzija, a vrlo kratka samo 3 faktora višeg reda (svaki faktor obuhvaća 12 čestica) koji su se pokazali vrlo sličnima empirijski predloženim modelima temperamenta male djece, predškolske i starije djece (Putnam i sur., 2010; Putnam i Rothbart, 2002). U ovom istraživanju korištena je vrlo kratka verzija upitnika ECBQ prevedena na hrvatski i ispitana na hrvatskom uzorku, a čiji koeficijenti pouzdanosti iznose .72 za negativnu emocionalnost, .64 za pozitivnu emocionalnost i .74 za svjesnu kontrolu (Martinac Dorčić, Smojver-Ažić i Mihac, 2014). Skala služi za roditeljsku procjenu učestalosti uočavanja pojedinog ponašanja vlastitog djeteta u opisanim situacijama unutar posljednja dva tjedna. Primjeri čestice za faktor negativne emocionalnosti je „Kada je bilo uzrujano koliko je često Vaše dijete plakalo dulje od 3 minute, čak i uz tješjenje?“, za pozitivnu emocionalnost „Kada se susrelo s nekom novom aktivnosti, koliko se često Vaše dijete odmah uključilo?“ i za svjesnu kontrolu „Kada ste ga zamolili da pričeka nešto što želi

(poput sladoleda), koliko je često Vaše dijete strpljivo čekalo?“. Čestice se procjenjuju na ljestvici Likertovog tipa koja je za prethodno i ovo istraživanje predviđena za odgovore od 1 do 5, pri čemu 1 označava „Nikad“, a 5 „Uvijek“, dok se NP označava „Nije primjenjivo“, a odnosi se na neuočavanje ponašanja uopće. U ovom istraživanju korištena je ova vrlo kratka verzija, a pouzdanost originalne skale (Cronbach Alpha koeficijent) kreće se u rasponu od .70 do .72 (Putnam i sur., 2010). Na uzorku iz ovog istraživanja koeficijent pouzdanosti iznosi .65 za negativnu emocionalnost, .66 za pozitivnu emocionalnost i .71 za svjesnu kontrolu, a prosječne vrijednosti i mjera pouzdanosti upitnika detaljnije su prikazane u Tablici 2.

Tablica 2 Deskriptivni podaci za Upitnik temperamenta djeteta (ECBQ)

Ljestvice	<i>M</i>	<i>SD</i>	Raspon	Broj čestica	Cronbach Alpha
Negativna emocionalnost	2.15	0.48	1.47 – 3.05	12	.65
Pozitivna emocionalnost	3.45	0.81	1.50 – 4.29	12	.66
Svjesna kontrola	3.53	0.51	2.93 - 4.33	12	.71

Ljestvica procjene ponašanja djeteta

Ljestvica procjene ponašanja djeteta (CBCL: *Child Behavior Checklist*; Achenbach i Rescorla; 2000) korištena je za procjenu ponašanja djeteta u ranoj dobi, a predstavlja dio Achenbachovog sistema empirijski utemeljenih procjena (*The Achenbach System of Empirically Based Assessment – ASEBA*). Postoje verzije za roditelje, odgojitelje i nastavnike, dok su za stariji uzrast namijenjeni oblici samoprocjene djece. CBCL uključuje 99 čestica koje opisuju specifične ponašajne, emocionalne i društvene probleme koji karakteriziraju predškolsku dob. Ljestvica također sadrži čestice otvorenog tipa na kojima procjenjivač može opisati dodatne poteškoće, bolesti i nesposobnosti i što procjenjivača najviše brine o djetetu, a što prethodno nije prethodno navedeno. U ovom istraživanju korištena je ljestvica namijenjena djeci predškolske dobi od 1,5 do 5 godina i to verzija za roditelje. Svaki roditelj je procjenjivao prisutnost i izraženost opisanog ponašanja vlastitog djeteta u proteklih šest mjeseci. Odgovori su bilježeni na ljestvici od tri stupnja, pri čemu 0 označava netočno, 1 djelomično ili ponekad točno, a 2 potpuno ili često točno. Upitnik obuhvaća dvije dimenzije problema u ponašanju kod djece, odnosno eksternalizirane i internalizirane probleme (Achenbach i Rescorla, 2000). Pritom dimenzija eksternaliziranih problema uključuje subskale problema pažnje i agresivnog ponašanja, a dimenzija internaliziranih problema

subskale emocionalne reaktivnosti, anksioznosti, somatskih teškoća i povučenosti. Primjer tvrdnje za dimenziju eksternaliziranih problema je „Uništava stvari koje pripadaju članovima obitelji ili drugoj djeci.“, a za internalizirane probleme „Postaje pretjerano uznemireno prilikom odvajanja od roditelja.,,. Ukupnu mjeru problema u ponašanju pojedinog djeteta čini zbroj procijenjenih odgovora na svim česticama, a mjeru specifičnih problema u ponašanju zbroj procijenjenih odgovora na česticama eksternaliziranih i internaliziranih problema. Pouzdanost ljestvice internaliziranih i ljestvice eksternaliziranih problema te cjelokupne ljestvice se kod oba oblika kreće se od .89 do .97 (Achenbach i Rescorla, 2000). Prosječne vrijednosti i mjera pouzdanosti ljestvica u ovom istraživanju prikazane su u Tablici 3.

Tablica 3 Deskriptivni podaci za Ljestvicu procjene ponašanja djeteta (CBCL)

Ljestvice	<i>M</i>	<i>SD</i>	Raspon	Broj čestica	Cronbach Alpha
Eksternalizirani problemi	0.41	0.27	0.08 – 0.98	24	.88
Internalizirani problemi	0.16	0.15	0.01 – 0.65	35	.78

Skala roditeljske samoeфикаsnosti

Skala roditeljske samoeфикаsnosti (Keresteš, Brković i Kuterovac Jagodić, 2011) korištena je za procjenu samoeфикаsnosti roditelja, a predstavlja dio Skale roditeljske kompetentnosti koja se sastoji od 12 tvrdnji. Strukturu osnovne skale čine 3 subskale koje mjere roditeljsku samoeфикаsnost i roditeljski internalni i eksternalni lokus kontrole (Keresteš i sur., 2011). U ovom radu procjena samoeфикаsnosti roditelja je mjerena skalom od pet čestica kojima roditelj procjenjuje vlastitu kompetentnost i samoeфикаsnost u ulozi roditelja. Roditelji su na ljestvici odgovora od 1 do 4 procjenjivali stupanj slaganja s ponuđenim tvrdnjama, a rezultat ove skale određen je kao prosjek procjena na istima. Primjeri tvrdnji za ovu skalu jesu „Mislim da za odgoj djeteta imam dovoljno znanja i vještina“ i „Uvjeren/a sam da imam sve sposobnosti i kvalitete potrebne da budem dobar roditelj“. Koeficijent pouzdanosti za subskalu roditeljske samoeфикаsnosti u prethodnom istraživanju iznosio je .76 za majke i .81 za očeve (Keresteš i sur., 2011). Na uzorku ispitanika u ovom radu prosječna vrijednost rezultata skale iznosi $M = 3.25$ ($SD = 0.18$) pri čemu prosječni raspon rezultata iznosi od 3 do 3.43, a Cronbach Alpha koeficijent .67.

Upitnik općih podataka

Upitnik općih podataka ispitivao je demografske karakteristike uzorka kao što su: inicijali djeteta, datum rođenja djeteta, inicijali majke, spol djeteta, dob djeteta u mjesecima, broj braće i sestara, pohađa li dijete vrtić i duljina pohađanja vrtića otkad je dijete upisano, količina sati boravka u vrtiću dnevno, podatak o uključenosti u posebnu vrstu programa, dob oca i majke, zanimanje oca i majke, podatak o zaposlenosti za oba roditelja, prosječni prihod kućanstva te broj članova kućanstva, red rođenja djeteta, stupanj obrazovanja za oba roditelja (osnovna, srednja, visoka/fakultet, poslijediplomski studij), podatak o tome tko je ispunio upitnik (majka, otac ili netko drugi), bračni status oca i majke, te podatak o vrsti stanovanja (vlastiti stan/kuća, podstanarstvo ili stan/kuća kod roditelja/rodbine).

3.3. Postupak

Istraživanje je provedeno s roditeljima djece koja su bila uključena u jasličke skupine u Dječjim vrtićima grada Rijeke i roditeljima djece koja ne pohađaju vrtić, a čije su procjene dobivene uz suradnju s patronažnim sestrama Doma zdravlja Primorsko-goranske županije. Period provedbe započeo je u prosincu 2014. i trajao do sredine ožujka 2015. godine. U dogovoru s upravom vrtića Grada Rijeke, voditelji istraživanja informirali su odgajateljice jasličkih skupina o ciljevima i načinu provedbe istraživanja te pripremili materijale s informacijama za roditelje. Potom su odgajateljice obavijestile roditelje i ponudile mogućnost sudjelovanja u istom. Prije ispunjavanja upitnika roditelji su ispunili suglasnost o sudjelovanju uz koju im je dodatno opisana svrha istraživanja i naglašena anonimnost podataka (Prilog A). Roditeljima je dano otprilike dva tjedna za ispunjavanje upitnika nakon čega su ih vraćali odgajateljicama. Patronažne sestre su voditelji istraživanja također obavijestili o ciljevima i načinu provedbe istog, nakon čega su sestre uručile upitnike roditeljima djece koju su obilazile. Svi upitnici sakupljeni putem patronažnih sestara bili su pohranjeni u kovertu s poštanskom markom i adresom (naslovljenom na voditelja projekta) na koju su roditelji slali ispunjene upitnike.

4. REZULTATI

4.1. Razlike u problemima u ponašanju djece, tri dimenzije temperamenta djece i procjenama roditeljske samoeфикаsnosti s obzirom na spol djece

Deskriptivni podaci ispitivanih varijabli prikazani su u Tablici 4. T-testovima za nezavisne uzorke ispitivane su razlike u pojedinim varijablama s obzirom na spol djeteta. Analizom rezultata utvrđeno je postojanje spolne razlike u eksternaliziranim problemima u ponašanju kod male djece, dok kod internaliziranih problema ta razlika nije utvrđena. Pritom su roditeljske procjene pokazale da dječaci iskazuju više eksternaliziranih problema u ponašanju u odnosu na djevojčice.

Iz Tablice 4 vidljivo je postojanje statistički značajnih razlika u svjesnoj kontroli s obzirom na spol djeteta pri čemu roditeljske procjene upućuju na veću svjesnu kontrolu djevojčica u odnosu na dječake. Spolne razlike nisu utvrđene za dimenzije negativne i pozitivne emocionalnosti.

Procjene roditeljske samoeфикаsnosti nisu se pokazale različitim s obzirom na spol djeteta.

Tablica 4 Deskriptivni podaci za razlike u 2 dimenzije problema u ponašanju kod djece, 3 dimenzije temperamenta djece i roditeljsku samoeфикаsnost s obzirom na spol djece

Varijable	Dječaci		Djevojčice		<i>t</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Internalizirani problemi	5.84	4.54	5.34	4.56	0.87
Eksternalizirani problemi	9.98	6.75	7.96	5.46	2.65**
Negativna emocionalnost	25.76	5.23	25.76	5.19	0.01
Pozitivna emocionalnost	41.51	6.24	41.51	5.63	0.00
Svjesna kontrola	41.54	5.65	43.16	5.61	2.37*
Roditeljska samoeфикаsnost	16.17	2.18	16.39	2.04	0.86

** $p \leq .01$, * $p < .05$

4.2. Odnos spola i dimenzija temperamenta djece te roditeljske samoeфикаsnosti s problemima u ponašanju djece

U svrhu ispitivanja odnosa prediktorskih varijabli spola, dimenzija temperamenta djeteta i roditeljske samoeфикаsnosti s internaliziranim i eksternaliziranim problemima u ponašanju djece, koje predstavljaju kriterijske varijable, izračunat je Pearsonov koeficijent korelacija za sve međuodnose, a rezultati su prikazani u Tablici 5. Dio ispitivanih varijabli je pokazao značajne korelacije s internaliziranim i eksternaliziranim problemima u ponašanju. Pritom internalizirani problemi u ponašanju značajno koreliraju sa svjesnom kontrolom i negativnom emocionalnosti, a eksternalizirani problemi u ponašanju sa spolom djeteta (dječaci iskazuju više eksternaliziranih problema), negativnom i pozitivnom emocionalnosti, svjesnom kontrolom i roditeljskom samoeфикаsnosti. Roditeljske procjene o većoj prisutnosti internaliziranih problema povezuju se s većom negativnom emocionalnosti i nižom svjesnom kontrolom djeteta, dok je veća prisutnost eksternaliziranih problema u ponašanju bila povezana s muškim spolom djeteta (vidljivo u Tablici 4), povećanom negativnom, ali i pozitivnom emocionalnosti, nižom svjesnom kontrolom te roditeljskom samoeфикаsnosti.

Iz Tablice 5 je također vidljiva niska, ali značajna negativna povezanost između spola djeteta i temperamentalne dimenzije svjesne kontrole (djevojčice iskazuju veću svjesnu kontrolu). Visoka pozitivna emocionalnost i svjesna kontrola su značajno, ali nisko u korelaciji s višom roditeljskom samoeфикаsnosti. Također, uočena je visoka pozitivna povezanost između internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju kod male djece što ukazuje na to da je povišena prisutnost jedne vrste problema u ponašanju povezano s povišenom prisutnosti druge vrste problema. Smjer navedenih povezanosti među varijablama prikazan je u Tablici 4.

Tablica 5 Koeficijenti korelacija između ispitanih prediktorskih i kriterijskih varijabli

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1. Spol	1						
2. Negativna emocionalnost	.00	1					
3. Pozitivna emocionalnost	.00	.09	1				
4. Svjesna kontrola	-.14*	-.23**	.24**	1			
5. Roditeljska samoeфикаsnost	-.05	-.01	.15*	.16**	1		
6. Internalizirani problemi	.06	.43**	.01	-.29**	-.10	1	
7. Eksternalizirani problemi	.16**	.27**	.14*	-.38**	-.14*	.66**	1

** p<.01, *p<.05

Jednostavnom regresijskom analizom i hijerarhijskom regresijskom analizom ispitivano je koliko spol, tri dimenzije temperamenta djece i roditeljska samoeфикаsnost objašnjavaju varijance internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju kod djece. Pritom su za svaku analizu uključeni prediktori koji su se pokazali značajno povezani s problemima u ponašanju. Za ispitivanje doprinosa dvije dimenzije temperamenta djece (negativna emocionalnost i svjesna kontrola) u objašnjenju varijance internaliziranih problema u ponašanju kod male djece korištena je jednostavna regresijska analiza. Dvije dimenzije temperamenta djeteta značajno su objasnile 22% varijance internaliziranih problema ($R^2 = .22$, $F(2,248) = 35.31$, $p < .01$). Negativna emocionalnost ($\beta = 0.38$, $t = 6.58$, $p < .01$) i svjesna kontrola ($\beta = -.20$, $t = 3.52$, $p < .01$) predstavljaju i značajne prediktore internaliziranih problema. Pritom djeca, kod koje su procijenjeni povišeni internalizirani problemi, jesu djeca povišene negativne emocionalnosti i niske svjesne kontrole. Rezultati regresijske analize odnosa dvije dimenzije temperamenta djeteta i internaliziranih problema, prikazani su u Tablici 6.

Tablica 6 Rezultati regresijske analize odnosa dvije dimenzije temperamenta djeteta i internaliziranih problema u ponašanju kod male djece

Prediktori	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	β	<i>t</i>
Negativna emocionalnost	.47	.22	35.31**	.38	6.58**
Svjesna kontrola				-.20	3.52**

** $p < .01$, * $p < .05$

Hijerarhijskom regresijskom analizom ispitivano je u kolikoj mjeri se eksternalizirani problemi u ponašanju kod male djece mogu objasniti razlikama u spolu djeteta, trima dimenzijama temperamenta djece i roditeljskom doživljaju samoeфикаsnosti. Hijerarhijsku regresijsku analizu provedena je u tri koraka kako bismo utvrdili koliko dimenzije temperamenta djece i roditeljska samoeфикаsnost doprinose objašnjenju izraženosti eksternaliziranih problema u ponašanju povrh varijance koju objašnjavaju razlike u spolu djeteta. U prvom koraku analize uvršten je spol djeteta, u drugom koraku tri dimenzije temperamenta djeteta, a u trećem roditeljska samoeфикаsnost. Rezultati hijerarhijske regresijske analize prikazani su u Tablici 7.

Tablica 7 Rezultati hijerarhijske regresijske analize prediktora eksternaliziranih problema u ponašanju kod djece

Varijable	Model 1			Model 2			Model 3		
	B	SE B	β	B	SE B	β	B	SE B	β
Spol djeteta	1.99	0.77	0.16*	1.36	0.69	0.11*	1.31	0.69	0.11
Negativna emocionalnost				0.19	0.07	0.16**	0.19	0.07	0.16*
Pozitivna emocionalnost				0.24	0.06	0.23**	0.25	0.06	0.24**
Svjesna kontrola				-0.41	0.07	-0.37**	-0.39	0.07	-0.36**
Roditeljska samoeфикаsnost							-0.37	0.17	-0.12*
R^2		0.03*			0.23**			0.25**	
ΔR		0.03*			0.21**			0.02*	

** $p \leq .01$, * $p \leq .05$

Rezultati su pokazali da spol djeteta objašnjava malih, ali značajnih 3% varijance eksternaliziranih problema u ponašanju kod djece ($R^2 = 0.03$, $F(1,255) = 6.77$, $p < .05$) pri čemu je više eksternaliziranih problema procijenjeno kod dječaka. U drugom koraku, spolu djeteta priključili smo tri dimenzije temperamenta čime je također objašnjen značajan dio varijance eksternaliziranih problema ($R^2 = 0.23$, $F(4,252) = 19.05$, $p < .01$). Uz kontrolu spola, tri dimenzije temperamenta djece dodatno objašnjavaju varijancu kriterija za 21%, pri čemu više eksternaliziranih problema pokazuju djeca s višim razinama negativne i pozitivne emocionalnosti, a nižim razinama svjesne kontrole. U trećem koraku u analizu smo uključili roditeljsku samoeфикаsnost koja zajedno s ostalim prediktorima značajno objašnjava varijancu kriterija ($R^2 = 0.25$, $F(5, 251) = 16.48$, $p < .01$). Roditeljska samoeфикаsnost povrh spola i tri dimenzije temperamenta djeteta značajno pridonosi objašnjenju ukupne varijance kriterija za 2%.

Uz kontrolu spola djeteta, sve tri dimenzije temperamenta predstavljaju značajne prediktore izraženosti eksternaliziranih problema u ponašanju kod djece, a nakon kontrole ovih prediktora, roditeljska samoeфикаsnost se također pokazuje značajnim prediktorom kriterija. U trećem koraku spol djeteta nije više predstavljao značajan prediktor eksternaliziranih problema što može sugerirati moderatorski efekt roditeljske samoeфикаsnosti na ovaj odnos. Rezultati analize roditeljskih procjena ukazuju na to da djeca s visokom negativnom i pozitivnom emocionalnosti, a sniženom svjesnom kontrolom i niskom roditeljskom samoeфикаsnosti roditelja, iskazuju više eksternaliziranih problema u ponašanju.

4.3. Provjera hipoteze o medijacijskom efektu roditeljske samoeфикаsnosti u odnosu između temperamenta djeteta i problema u ponašanju kod djece

Dvema hijerarhijskim regresijskim analizama provjerili smo posreduje li roditeljska samoeфикаsnost efekte tri dimenzije temperamenta djece na internalizirane i eksternalizirane probleme kod djece i imaju li tri dimenzije temperamenta i izravan efekt na probleme u ponašanju kod djece, neovisno o razini roditeljske samoeфикаsnosti. Kako bi mogli zaključiti da je roditeljska samoeфикаsnost medijator u odnosu tri dimenzije temperamenta djeteta, odnosno prediktor varijabli i problema u ponašanju kao kriterijskih varijabli, prvotno tri uvjeta trebaju biti zadovoljena (Baron i Kenny, 1986): temperamentalne dimenzije moraju biti povezane s roditeljskom samoeфикаsnosti, roditeljska samoeфикаsnost mora biti povezana s problemima u ponašanju nakon kontrole prediktora i uključivanjem roditeljske samoeфикаsnosti u zadnjem koraku hijerarhijske regresijske analize doprinos prediktora objašnjenju varijance kriterija treba izgubiti značajnost. Osnovni preduvjet medijacije roditeljske samoeфикаsnosti odnosa između temperamenta djece i problema u ponašanju je značajna povezanost temperamenta i problema u ponašanju što i jest zadovoljeno za odnose između svjesne kontrole i internaliziranih problema te sve tri dimenzije temperamenta i eksternaliziranih problema (vidljivo u Tablici 5).

Jednostavnom regresijskom analizom varijance ispitali smo prvi uvjet, odnosno predviđaju li sve tri dimenzije temperamenta roditeljsku samoeфикаsnost i utvrdili da samo dimenzija svjesne kontrole u maloj mjeri, ali značajno predviđa roditeljsku samoeфикаsnost ($R^2 = 0.03$, $F(1,269) = 6.79$, $p = .01$)

Za provjeru drugog i trećeg uvjeta, proveli smo dvije hijerarhijske regresijske analize za svaku kriterijsku varijablu. Prva analiza je u prvom koraku uključila svjesnu kontrolu, a u drugom roditeljsku samoeфикаsnost, pri čemu su internalizirani problemi u ponašanju predstavljali kriterijsku varijablu. Druga hijerarhijska regresijska analiza je također u prvom koraku uključila svjesnu kontrolu, a u drugom roditeljsku samoeфикаsnost, pri čemu su kriterijsku varijablu predstavljali eksternalizirani problemi u ponašanju. Rezultati hijerarhijskih analiza prikazani su u Tablici 8.

Tablica 8 Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza uloge roditeljske samoefikasnosti kao medijatora odnosa između svjesne kontrole i internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju

	Prediktori	<i>R</i>	<i>R</i> ²	ΔF	<i>F</i>	Beta	<i>B</i>
Internalizirani problemi u ponašanju	1. korak						
	Svjesna kontrola	.30	.09	23.73**	23.73**	-.30**	-.23
	2. korak						
	Svjesna kontrola	.30	.09	0.87	12.29**	-.29**	-.23
Eksternalizirani problemi u ponašanju	Roditeljska samoefikasnost					-.06	-.12
	1.korak						
	Svjesna kontrola	.37	.14	41.41**	41.41**	-.37**	-.41
	2. korak						
	Svjesna kontrola					-.36**	-.40
	Roditeljska samoefikasnost	.39	.15	2.93	22.32**	-.10	-.29

**p<.01, *p<.05

Iz Tablice 8 vidljivo je da roditeljska samoefikasnost samostalno ne doprinosi značajno objašnjenju varijance internaliziranih problema niti eksternaliziranih problema te stoga ne posreduje u odnosu između svjesne kontrole i internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju. Prema tome hipoteza o posredujućem efektu samoefikasnosti roditelja na odnos između tri dimenzije temperamenta djeteta i dvije dimenzije problema u ponašanju djeteta nije potvrđena.

5. RASPRAVA

Tri primarna cilja ovog istraživanja bila su: (1) ispitati razlike u internaliziranim i eksternaliziranim problemima u ponašanju, trima dimenzijama temperamenta (pozitivna i negativna emocionalnost te kontrola), te roditeljskim procjenama samoeфикаsnosti s obzirom na spol djece od 1,5 do 3,5 godina, (2) ispitati u kojoj mjeri spol i temperament malog djeteta te roditeljska procjena samoeфикаsnosti objašnjavaju eksternalizirane i internalizirane probleme u ponašanju malog djeteta (3) te ispitati medijacijsku ulogu roditeljske procjene samoeфикаsnosti u odnosu između temperamenta i problema u ponašanju malog djeteta. Ispitivanje intrapersonalnih i interpersonalnih utjecaja na probleme u ponašanju kod male djece važno je za razumijevanje rizičnih i zaštitnih čimbenika razvoja istih i preveniranje njihovog razvoja u kasnijoj dobi.

Razlike u temperamentu i problemima u ponašanju kod male djece te roditeljskoj samoeфикаsnosti s obzirom na spol djeteta

U skladu s prijašnjim istraživanjima (Else-Quest i sur., 2006), utvrđeno je da roditelji procjenjuju prisutnost eksternaliziranih problema u ponašanju značajno izraženije kod dječaka u odnosu na djevojčice, dok razlika u internaliziranim ponašanjima s obzirom na spol nije utvrđena.

Jedan dio istraživanja koji je proučavao razlike u problemima u ponašanju s obzirom na spol djece potvrdio je manju izraženost eksternaliziranih problema u ponašanju kod djevojčica te nepostojanje razlike u internaliziranim problemima s obzirom na spol djece (Kochanska i sur., 2013), dok drugi dio nije utvrdio prisutnost razlika u problemima u ponašanju s obzirom na spol djece tijekom ranog djetinjstva (Brajša – Žgance, 2014; Mikas, 2007). Razlog drugačijih nalaza može biti to što se ispitivao različiti opseg i vrsta problema u ponašanju. Primjerice u ovom istraživanju ispitivani su eksternalizirani problemi koji obuhvaćaju više vrsta ponašanja, dok su druga istraživanja bila usmjerena na mjerenje pojedinačnih ponašanja kao što su npr. fizička agresija, hiperaktivnost, anksioznost (Cote i sur., 2006; Tremblay i sur., 1999)

Općenito učestalost eksternaliziranih problema u ponašanju povećava se do druge godine života nakon čega dolazi do stabilnog pada (Gilliom i Shaw, 2004) u odnosu na internalizirane probleme koji se postepeno povećavaju s dobi i koji su stoga teže uočljivi kod rane predškolske dobi (Gardner i Shaw, 2008; Rubin i sur., 2003).

Važno je spomenuti da su se procjene razlika u problemima u ponašanju s obzirom na spol

djeteta pokazale različitima kod različitih procjenjivačima. Primjerice očevi su procjenjivali veću učestalost internaliziranih problema kod djevojčica, a eksternaliziranih problema kod dječaka, dok majke i odgajatelji nisu uočili spomenute razlike s obzirom na spol djeteta (Eisenberg i sur., 2005; Eisenberg i sur., 2001; Mikas, 2007). Takvi nalazi su mogući zbog različitih okruženja i okolnosti u kojima procjenjivači opažaju dijete, ali i drugih čimbenika koji mogu utjecati na njihovu procjenu kao što su broj djece, roditeljske karakteristike i razina razumijevanja razvojnih promjena kod djece (Gardner i Shaw, 2008; Mikas, 2007). Neki autori također navode različito kulturalno porijeklo ispitanika i mogućnost utjecaja kulturalno temeljenih stereotipa vezanih uz spol na različite roditeljske procjene spolnih razlika (Sanson i sur., 2004).

U pogledu dimenzija temperamenta, pokazalo se da roditelji procjenjuju više razine svjesne kontrole kod djevojčica u odnosu na dječake, što je također u skladu s rezultatima prethodnih istraživanja (Else-Quest i sur., 2006). S obzirom na sadržaj mjere svjesne kontrole (Putnam i sur., 2010), ovi rezultati ukazuju na to da već tijekom rane dobi djevojčice iskazuju veću sposobnost usmjeravanja i pomicanja pažnje, inhibicije ponašanja i iskazivanju niskog intenziteta ugođe. Visoke razine svjesne kontrole povezane su s niskim razinama negativne emocionalnosti (Rothbart i sur., 2000) čime se objašnjava i izraženost problema u ponašanju kod djece (Gilliom i Shaw, 2004).

Nadalje, zbog mogućeg utjecaja različitih demografskih čimbenika na doživljaj samoefikasnosti roditelja, testirane su razlike u istom s obzirom na spol djeteta te je potvrđena hipoteza o nepostojanju razlike u roditeljskoj samoefikasnosti s obzirom na spol djeteta u ranoj dobi (Coleman, 1998).

Odnos spola i temperamenta djeteta te roditeljske samoefikasnosti s problemima u ponašanju kod djece

Ovim istraživanjem pokazalo se da djeca, kod koje roditelji procjenjuju veću izraženost internaliziranih problema, imaju i povišene razine negativne emocionalnosti i niske svjesne kontrole. Rezultati su u skladu s onima prethodnih istraživanja koja su pokazala da djeca s internaliziranim simptomima imaju nisku namjernu kontrolu (posebice kontrolu pažnje) koja se često povezuje s negativnom emocionalnosti (Eisenberg i sur., 2001). Derryberry i Rothbart (1988) razlikuju pasivnu ili reaktivnu kontrolu (koja se iskazuje inhibicijom ponašanja) od aktivne ili svjesne kontrole, a pretpostavlja se da djeca s internaliziranim problemima imaju tendencije ka prvotnoj (Eisenberg i sur., 2001). Istraživanja pokazuju da

temperamentalno inhibirana djeca, koja imaju izraženu rekativnost i negativan afekt, mogu iskazivati više razine osjetljivosti pažnje i usmjeravanja u novim situacijama zbog sklonosti negativnoj emocionalnosti (Martin i Fox, 2006). Točnije, pokazalo se da ova djeca imaju teškoća u promjeni vlastitog ponašanja u nepoznatim društvenim situacijama zbog tendencije ka fiksiranju i nedostatka samoregulacijih vještina (npr. pomicanje pažnje ili distrakcija samog sebe) što može povećati potrebu za oprezom i osjećaj anksioznosti kod inhibirane djece (Martin i Fox, 2006).

U pogledu eksternaliziranih problema u ponašanju, rezultati roditeljskih procjena ukazuju na to da djeca s visokom negativnom i pozitivnom emocionalnosti, a sniženom svjesnom kontrolom i roditeljskom samoeфикаsnošću, iskazuju više eksternaliziranih problema u ponašanju. Time su potvrđeni rezultati Gardner i Shaw (2008) koji su ukazali na prisutnost niske svjesne kontrole, visoke negativne emocionalnosti, visoke reaktivnosti i niske regulacije pažnje kod djece s eksternaliziranim problemima u ranoj dobi.

Ovaj rezultat može se objasniti impulzivnim reagiranjem koje je karakteristično za djecu te dobi, a javlja se zbog smanjenih sposobnosti regulacije emocija ljutnje i frustracije (Rubina i sur., 2003). Također, važno je spomenuti značaj svjesne kontrole u iskazivanju eksternaliziranih problema pri čemu ona uključuje regulaciju pažnje, ponašanja i emocionalnu regulaciju koje se razvijaju tijekom predškolske dobi, a djeca koja u tom aspektu imaju teškoća mogu pokazivati određene probleme kao što su negativna reaktivnost, iritacija i remećena ponašanja i pažnja (Eisenberg i sur., 2001; Gardner i Shaw, 2008). Gilliom i Shaw (2004) pretpostavljaju da izražena negativna emocionalnost i eksternalizirani problemi djeteta mogu biti posljedica prevelike reaktivnosti na stresore i odnosa djeteta s okolinom u kojoj dijete dobiva negativne povratne informacije (npr. konflikti s roditeljima, drugim skrbnicima i vršnjacima) što dodatno povećava njegovu negativnu emocionalnost i na koncu probleme u ponašanju. To je u skladu i sa pretpostavkama Rubin i Burgess (2002) prema kojima se eksternalizirani problemi razvijaju kod djece s neuravnoteženim temperamentom i predstavljaju čimbenik negativnih roditeljskih reakcija koje mogu doprinijeti razvoju agresije kod male djece za razliku od slučajeva gdje roditelji reagiraju s osjetljivošću i razumijevanjem.

Spol djeteta je neznatno doprinio objašnjenju izraženosti eksternaliziranih problema povrh dimenzija temperamenta, a nakon što smo u model analize uključili roditeljsku samoeфикаsnošću više nije predstavljao značajan prediktor što ukazuje na mogući moderator efekt roditeljske samoeфикаsnošću. Negativna emocionalnost i eksternalizirani problemi pokazali su se učestalijim kod dječaka što se može povezati s kulturalno uvjetovanim okruženjem ovog uzorka u kojem roditelji i ostali skrbnici više komuniciraju o emocijama s

djevojčicama nego s dječacima te je prihvatljivije učiti djevojčice razumijevanju i regulaciji istih (Chaplin, Cole i Zahn-Waxler, 2005). Mali doprinos spola odnosu temperamenta i problema u ponašanju djece može se objasniti niskom izraženosti razlika u navedenim varijablama između dječaka i djevojčica u ranom djetinjstvu (Gardner i Shaw, 2008; Rubin i sur., 2003).

Zanimljivo je da su roditelji procjenjivali i višu pozitivnu emocionalnost kod djece s eksternaliziranim problemima, što se rijetko pokazivalo u prethodnim istraživanjima. Rydell, Berlin i Bohlin (2003) utvrdile su povezanost pozitivnih emocija i niske regulacije istih s eksternaliziranim problemima kod djece predškolske dobi. Pretpostavlja se da intenzivno iskazivanje veselja, uz slabu regulaciju, pokazuje problematičnu prilagodbu, dok društvena i pozitivna reaktivnost u odnosima predstavlja dobru prilagođenost (Rydell i sur., 2003). Fabes i suradnici (2006) navode da su određeni aspekti temperamenta povezani s društvenim funkcioniranjem pa pretpostavljaju da je niska sposobnost regulacije emocija povezana s niskim društvenim kompetencijama i eksternaliziranim problemima u ponašanju već u ranoj dobi. U toj dobi djeca uče regulirati i razumijevati svoje i tuđe emocije, a to najprije uče kroz odnos s roditeljima i skrbnicima (Fabes i sur., 2006) te bi bilo korisno dodatno ispitati rizične i zaštitne čimbenike odnosa između emocionalne regulacije i problema u ponašanju kod djece u ranoj dobi.

Također, korisno bi bilo ispitati ove odnose uspoređujući različita okruženja u kojima djeca funkcioniraju (npr. dom i vrtić) i različite izvore procjene (majke, očevi, drugi skrbnici i odgajatelji) čime bi se povećala objektivnost i valjanost procjena prilagodbe djece. Nalazi Mikasovog istraživanja iz 2007. godine ukazuju na značajnu razliku u procjenama problema u ponašanju kod djece predškolske dobi s obzirom na procjene roditelja i odgajatelja pri čemu su odgajatelji pokazali veću osjetljivost u procjenama nego roditelji.

Nadalje, ovim istraživanjem utvrđeno je da roditelji s procijenjenom niskom roditeljskom samoeфикаsnosti procjenjuju i veću prisutnost eksternaliziranih problema u ponašanju kod vlastite djece, dok je visoka roditeljska samoeфикаsnost bila pozitivno povezana s pozitivnom emocionalnosti i svjesnom kontrolom kod djece. Ovi rezultati idu u prilog pretpostavkama uzvratnog odnosa roditeljskih karakteristika i razvojnih problema kod djece (Weaver i sur., 2011). Točnije, izraženi eksternalizirani problemi kod djece mogu doprinijeti smanjenju doživljaja roditeljske samoeфикаsnosti kod roditelja, dok pozitivni podražaji djece osnažuju doživljaj roditeljske samoeфикаsnosti i suprotno.

Stoga se potvrđuje roditeljska samoeфикаsnost kao važan čimbenik odnosa između temperamenta djece i njihovih razvojnih problema (Muir i sur., 2012; O'Connor i sur.,

2012). Dosadašnja istraživanja utvrdila su da roditelji s niskim razinama roditeljske samoeфикаsnosti u većoj mjeri procjenjuju svoju djecu „teškom“ i iritabilnom (Raver i Leadbeater, 1999) te procjenjuju veću prisutnost eksternaliziranih problema u ponašanju kod vlastite djece (Yaman, Mesman, Van Ijzendoorn i Bakermans-Kranenburg, 2010). O'Connor i suradnici (2012) ispitivali su učinkovitost programa intervencije u svrhu smanjenja problema u ponašanju kod djece i edukacije roditelja o karakteristikama temperamenta i prilagodbe djece predškolske dobi te strategijama suočavanja s istima, čime se pokazalo da povećanjem roditeljske samoeфикаsnosti i znanja o razvoju djece dolazi i do smanjenja u razini problema u ponašanju kod djece.

Roditeljska samoeфикаsnost kao medijator odnosa temperamenta djece i problema u ponašanju kod djece

Ovo istraživanje nije potvrdilo pretpostavke o medijacijskom efektu roditeljske samoeфикаsnosti na odnos između temperamenta djeteta i problema u ponašanju djece. U svojem preglednom radu, Jones i Prinz (2005) utvrdili su da većina dotadašnjih istraživanja odnosa između roditeljske samoeфикаsnosti i problema u ponašanju kod djece pokazuje umjerenu snagu efekta. Stoga smatraju da nije moguće zaključiti da niska roditeljska samoeфикаsnost prethodi i doprinosi problemima u ponašanju kod djece ili karakteristike djece doprinose sniženoj roditeljskoj samoeфикаsnosti.

U prijašnjim istraživanjima roditeljska samoeфикаsnost se pokazala medijatorom odnosa između problema u ponašanju i temperamenta djece u kasnijem djetinjstvu (Muinier i sur., 2012), što podupire nalaze istraživanja koja su pokazala da se samoeфикаsnost roditelja „teške“ djece smanjuje s odrastanjem djece, dok samoeфикаsnost roditelja neproblematične djece ima tendenciju rasta u odnosu na dob djeteta (Weaver i sur., 2011).

Jones i Prinz (2005) pretpostavili su da roditelji viših razina roditeljske samoeфикаsnosti doživljavaju veći uspjeh u roditeljstvu što rezultira boljim ishodima kod djece, a konačno i daljnjim osnaživanjem roditeljske samoeфикаsnosti kreirajući povratni podražajni krug. Osim toga, roditelji, koji se osjećaju efikasnim i kompetentnim u ulozi roditelja u većoj mjeri jesu responsivni, empatični, manje kažnjavaju dijete te imaju prikladnija očekivanja o razvoju djeteta (Coleman i Karraker, 1997).

Ograničenja i implikacije istraživanja

Rezultate ovog istraživanja važno je uzeti u obzir pri daljnjem planiranju ispitivanja čimbenika koji utječu na odnos između temperamenta i razvojnih problema kod male djece uz same roditeljske karakteristike i općenito obiteljsko funkcioniranje. Važno je i naglasiti određena ograničenja provedenog istraživanja kako bi se u budućnosti moglo preispitati utjecaj roditeljske samoeфикаsnosti na odnos između temperamenta djece i problema u ponašanju kod djece.

Primarno, u istraživanju su sudjelovali roditelji koji su se sami odazvali istraživanju, a predstavljali su uzorak iznadprosječnog socioekonomskog statusa (s obzirom na hrvatske standarde) i relativno visokog obrazovanja. Prema nalazima Jacksona i suradnika (2009) povezanost između višeg stupnja obrazovanja majki i viših primanja pridonosi višoj roditeljskoj samoeфикаsnosti majki i manjoj učestalosti problema u ponašanju kod njihove djece pa je moguće da procjene djece sudionika ovog istraživanja pokazuju karakteristike specifičnih socioekonomskih okolnosti.

Budući da nema jedinstvene višenamjenske mjere roditeljske samoeфикаsnosti koja se može primijeniti na različite situacije, predlaže se upotreba specifične mjere vezane uz područje funkcioniranja te ispitivanje različitih obiteljskih konstelacija i šireg opsega životnih okolnosti (Bandura, 2006; Coleman, 1998; Seigny i Loutzenhlser, 2009). Time bi se bolje razumijelo konstrukt roditeljske samoeфикаsnosti, njegov odnos s roditeljskim funkcioniranjem, a i povećalo sadržajnu i prediktivnu valjanost skale. U ovom slučaju bi bilo korisno proširiti ispitivanje modela na različite obiteljske situacije kako bi se identificiralo one u kojima bi eventualne intervencije bile potrebne.

Nadalje, korištena je skraćena verzija upitnika temperamenta djece što može biti razlog slabijeg efekta ispitivanih dimenzija u odnosu na prethodno istraživanje Martinac Dorčić i suradnika (2014). Osim toga, u istraživanju su korištene samo mjere roditeljske samoprocjene i roditeljske procjene vlastitog djeteta. Djeca predškolske dobi provode znatan dio vremena izvan okruženja obiteljske skrbi zbog čega procjene različitih skrbnika i s obzirom na različite aspekte djetetovog razvoja mogu pridonijeti ovim nalazima (Mikas, 2007). Drugi mogući načini ispitivanja su npr. opažanje interakcija između roditelja i djece te uključivanje procjena drugih procjenjivača (primjerice odgajatelja u vrtiću, učitelja i drugih). Procjenjivači prilagodbe djece se razlikuju prema kontekstu u kojem opažaju djete (npr. u odnosima s vršnjacima) i aktivnostima koje provode s djecom, educiranosti za prepoznavanje razvojnih problema kod male djece te percepciji razvojnih smetnji kod djece što može iskriviti

i njihov doživljaj o prisutnosti istih (Mikas, 2007).

Također, korisno bi bilo koristiti longitudinalne nacрте budući da su ispitivani odnosi između roditelja i djece tek u začetku u fazi ranog djetinjstva, a predlaže se i prenatalno ispitivanje roditeljske samoefikasnosti kako bi se s većom pouzdanosti zaključilo o njenoj ulozi u razvoju problema u ponašanju kod djece. Osim toga, longitudinalno istraživanje bi koristilo i pri zaključivanju o rizičnim čimbenicima kasnijeg razvoja problema u ponašanju. Prethodna istraživanja pokazala su održanje problema u ponašanju kroz stariju dob, odnosno povezanost između njihovog iskazivanja u ranom djetinjstvu i kasnije u školi, adolescenciji pa čak i odrasloj dobi (Campbell i sur., 2000; Cote i sur., 2006; Dodig Čurković, 2013; Rubin i sur., 2003).

Ovi nalazi su vrlo važni u planiranju intervencija za smanjivanje problema u ponašanju kod male djece kako bi se usmjerilo na educiranje roditelja o istima te njihovo pravodobno prepoznavanje. Svjesna kontrola se pokazala važnim prediktorom internaliziranih i eksternaliziranih problema u ponašanju zbog čega bi bilo korisno usmjeriti edukacijske programe na učenje roditelja i djece tehnikama regulacije emocija i ponašanja već od vrlo rane dobi.

Pećnik (2013) je istraživanjem većeg broja programa zdravstvenog i predškolskog odgoja te obrazovanja i socijalne skrbi, utvrdila potrebu roditelja djece da se već tijekom trudnoće i ranog djetinjstva educiraju o roditeljstvu i uključe u određene programe jačanja roditeljskih kompetencija koje mogu i spriječiti mogućnost razvoja kasnijih problema ili teškoća u roditeljstvu i djetetovom razvoju. Bornstein i Tamis-LeMonda (2010) ističu da postajanje roditeljem može pozitivno doprinijeti psihološkom razvoju osobe, samopouzdanju i osjećaju dobrobiti, samo-ispunjenosti te omogućiti priliku za testiranje i pokazivanje različitih kompetencija zbog čega smatramo da bi edukativni programi dodatno osnažili roditelje u suočavanju s eventualnim teškoćama pri djetetovom razvoju i prevenirali razvoj problematičnih ponašanja kod djece.

6. ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da roditelji procjenjuju eksternalizirane probleme u ponašanju značajno izraženijima kod dječaka u odnosu na djevojčice, dok kod internaliziranih problema nije utvrđena razlika s obzirom na spol djeteta. Također, roditeljske procjene samoefikasnosti nisu se razlikovale s obzirom na spol djeteta.

Kod djece s povišenim razinama negativne emocionalnosti i niže svjesne kontrole prisutni su povišeni internalizirani problemi u ponašanju, dok viša pozitivna i negativna emocionalnost djece i njihova niža svjesna kontrola uz nižu roditeljsku samoefikasnost predviđaju povišene eksternalizirane probleme kod djece. Pritom roditeljska samoefikasnost ne utječe na odnos između temperamenta djece i problema u ponašanju kod djece rane dobi.

.

7. LITERATURA

- Achenbach, T.M., i Rescorla, L.A. (2000). *Manual for the ASEBA preschool-age forms and profiles*. Vermont: University of Vermont, research Center for Children, Youth and Families.
- Achenbach, T.M., i Ruffle, T.M. (2000). The child behaviour checklist and related forms for assessing behavioral/emotional problems and competencies. *Pediatrics in review*, 21(1), 265-271.
- Ainsworth, M. D. S. (1985). Patterns of infant-mother attachments: antecedents and effects on development. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61(9), 771-791.
- Bandura, A. (2006). Guide for constructing self-efficacy scales. U F. Pajares i T. Urdan (Ur.), *Self-efficacy beliefs of adolescents* (str. 307-337), Greenwich: Information Age Publishing.
- Bandura, A. (1994). Self-efficacy. U V. S. Ramachaudran (Ur.), *Encyclopedia of human behavior* (Vol. 4, str. 71-81). New York: Academic Press.
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37, 122-147.
- Baron, R.M., i Kenny, D.A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: conceptual, strategic, and statistical considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bates, J. E. (1987). Temperament in infancy. U J. D. Osofsky (Ur.), *Handbook of infant development* (str. 1101 - 1149). New York: Wiley.
- Biederman, J., Hirshfeld-Becker, D.R., Rosenbaum, J.F., Herot, C., Friedman, D., Snidman, N., Kagan, J., i Faraone. S.V. (2001). Further evidence of association between behavioral inhibition and social anxiety in children. *The American Journal of Psychiatry*, 158(10), 1673-1679.
- Bishop, G., Spence, S.H., i McDonald, C. (2003). Can parents and teachers provide a reliable and valid report of behavioral inhibition?. *Child Development*, 74, 1899-1917.
- Bongers, I.L., Koot, H.M., Van der Ende, J., Verhulst, F.C. (2004). Developmental trajectories of externalizing behaviours in childhood and adolescence. *Child Development*, 75, 1523-1537.
- Bor, W., i Sanders, M.R. (2004). Correlates of self-reported coercive parenting of preschool-aged children at high risk for the development of conduct problems. *Journal of*

psychiatry, 38, 738-745.

- Bornstein, M.H., i Tamis-LeMonda, C.S. (2010). Parent-infant interaction. U J.G. Bremner i T.D. Wachs (Ur.) *The Wiley-Blackwell handbook of infant development* (Vol. 2, str. 458-482). Chichester, West Sussex, Wiley-Blackwell.
- Brajša-Žganec, A. (2014). Emocionalni život obitelji: roditeljske metaemocije, temperament djeteta i eksternalizirani i internalizirani problemi. *Društvena istraživanja*, 23(1), 25-45.
- Buss, A.H., i Plomin, R. (1984). *Temperament: early developing personality traits*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum. Preuzeto 19. Svibnja, 2015. s
<https://books.google.hr/books?id=zBSLBQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=hr>
- Calkins, S.D., Hungerford, A., i Dedmon, S.E. (2004). Mothers' interactions with temperamentally frustrated infants. *Infant mental health journal*, 25(3), 219-239.
- Campbell, S.B. (2006). Maladjustment in preschool children: A developmental psychopathology. U K. McCartney i D. Phillips (Ur.), *The Blackwell handbook of early childhood development* (str. 358- 377). London: Blackwell.
- Campbell, S.B. (2002). *Behaviour problems in preschool children: Clinical and developmental issues*. New York: The Guilford Press. Preuzeto 14. svibnja, 2015. s
<https://books.google.hr/books?id=G0LFPAPH5bQC&printsec=frontcover&hl=hr>
- Campbell, S.B. (1995). Behavior problems in preschool children: a review of recent research. *Journal of child psychology*, 36(1), 115-149.
- Campbell, S.B., Breaux, A.M., Ewing, L.J., i Szumowski, E.K. (1982). Correlates and predictors of hyperactivity and aggression: A longitudinal study of parent-referred problem preschoolers. *Journal of abnormal child psychology*, 14, 217-234.
- Campbell, S.B., Shaw, D.S., i Gilliom, M. (2000). Early externalizing behaviour problems: Toddlers and preschoolers at risk for later maladjustment. *Development and Psychopathology*, 12, 467-488.
- Chaplin, T.M., Cole, P.M., i Zahn-Waxler, C. (2005). Parental socialization of emotion expression: Gender differences and relations to child adjustment. *Emotion*, 5(1), 80-88.
- Chess, S., i Thomas, A. (1996). *Temperament: Theory and practice*. Preuzeto 14. svibnja, 2015, s
<https://books.google.hr/books?id=JP8VORO3bLEC&printsec=frontcover&hl=hr>
- Chess, S., i Thomas, A. (1977). Temperamental individuality from childhood to adolescence. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 16(2), 218-226.

- Coleman, P. (1998). *Maternal self-efficacy beliefs as predictors of parenting competence and toddlers' emotional, social and cognitive development*. Morgantown: West Virginia University.
- Coleman, P., i Karraker, H.K. (1997). Self-efficacy and parenting quality: Findings and future applications. *Developmental Review*, 18, 47-85.
- Cosentino-Rocha, L., i Martins Linhares, M. B. (2013). Child Temperament and Gender Differences. *Paideia*, 23(54), 63-72.
- Cote, S., Vaillancourt, T., LeBlanc, J.C., Nagin, D.S., i Tremblay, R.E. (2006). The development of physical aggression from toddlerhood to pre-adolescence: A nationwide longitudinal study of canadian children. *Journal of abnormal child psychology*, 34(1), 71-85.
- Ćurković, M. (2013). Rizični čimbenici psihičkih poremećaja djece i adolescenata. U K. Dodig-Ćurković i K. Kralik (Ur.), *Psihopatologija dječje i adolescentne dobi* (str. 31-39). Osijek: Svjetla grada.
- Derryberry, D., i Rothbart, M.K. (1988). Arousal, affect, and attention as components of temperament. *Journal of personality and social psychology*, 55(6), 958-966.
- Derryberry, D., i Rothbart, M.K. (1997). Reactive and effortful processes in the organization of temperament. *Development and Psychopathology*, 9, 633-652.
- Dodig Ćurković, K. (2013). Poremećaji psihičkoga razvoja, ponašanja i osjećaja. U K. Dodig-Ćurković i K. Kralik (Ur.), *Psihopatologija dječje i adolescentne dobi* (str. 56-68), Osijek: Svjetla grada.
- Donovan, W.L., Leavitt, L.A., i Walsh, R.O. (1990). Maternal self-efficacy: Illusory control and its effect on susceptibility to learned helplessness. *Child Development*, 61, 1638-1647.
- Egger, H. L., i Angold, A. (2006). Common emotional and behavioural disorders in preschool children: Presentation, nosology, and epidemiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47, 313-337.
- Eisenberg, N., Cumberland, A., Spinrad, T.L., Fabes, R.A., Shepard, S.A., Reiser, M., Murphy, B.C., Losoya, S.H., i Guthrie, I.K. (2001). The relations of regulation and emotionality to children's externalizing and internalizing problem behavior. *Child Development*, 72(4), 1112-1134.
- Eisenberg, N., Sadovsky, A., Spinrad, T. L., Fabes, R. A., Losoya, S. H., Valiente, C., Reiser, M., Cumberland, A., i Shepard, S.A. (2005). The relations of problem behavior status to children's negative emotionality, and impulsivity: Concurrent relations and

- prediction of change. *Developmental Psychology*, 41, 193–211.
- Else-Quest, N.M., Hyde, J.S., Goldsmith, H.H., i Van Hulle, C.A. (2006). Gender differences in temperament: A metaanalysis. *Psychological Bulletin*, 132, 33–72.
- Evans, D.E., i Rothbart, M.K. (2007). Developing a model for adult temperament. *Journal of Research in Personality*, 41, 868 - 888.
- Fabes, R.A., Gaertner, B.M., i Popp, T.K. (2006). Getting along with others: Social competence in early childhood. U K. McCartney i D. Phillips (Ur.), *Blackwell handbook of early childhood development* (str. 297-316). London: Blackwell.
- Gardner, F., i Shaw, D.S. (2008). Behavioral problems of infancy and preschool children (0-5). U M. Rutter, D. Bishop, D. Pine, S. Scott, J. Stevenson, E. Taylor i A. Thapar (Ur.). *Rutter's child and adolescent psychiatry* (Vol. 5, str. 882-893). Oxford: Blackwell.
- Gilliom, M., i Shaw, D.S. (2004). Codevelopment of externalizing and internalizing problems in early childhood. *Development and psychopathology*, 16, 313-333.
- Goldsmith, H.H., Buss, A.H., Plomin, R., Rothbart, M.K., Thomas, A., Chess, S., Hinde, R.A., i McCall, R.B. (1987). Roundtable: What is temperament? Four Approaches. *Child Development*, 58, 505-529.
- Gray, J.A. (1987). The psychology of fear and stress. Cambridge: Cambridge University Press. Preuzeto 20. svibnja 2015. s
<https://books.google.hr/books?id=nww5AAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=hr>
- Hill, J. (2003). Early identification of individuals at risk for antisocial personality disorder. *British journal of psychiatry*, 182 (44), 11-14.
<https://books.google.hr/books?id=dLpOkMwsu-QC&printsec=frontcover&hl=hr>
- Jackson, A.P., Choi, J.K., i Bentler, M. (2009). Parenting efficacy and the early school adjustment of poor near-poor black children. *Journal of family issues*, 30(10), 1339-1355.
- Jones, T.L., i Prinz, R.J. (2005). Potential roles of parental self-efficacy in parent and child adjustment: A review. *Clinical psychology review*, 25, 341-363.
- Johnston, Mash (1989).
- Kagan, J. (1997). Temperament and the reactions to unfamiliarity. *Child development*, 68(1), 139-143.
- Karreman, A., Haas, S., Tuijl, C., Aken, M.A.G., i Deković, M. (2009). Relations among temperament, parenting and problem behaviour in young children. *Infant Behaviour and Development*, 33, 39-49.

- Keenan, T., i Evans, S. (2009). *An Introduction to Child Development*. Los Angeles: Sage.
- Kochanska, G., Sanghag, K., i Boldt, L.J. (2013). Origins of children's externalizing behavior problems in low-income families: Toddlers' willing stance toward their mothers as the missing link. *Development and Psychopathology*, 25, 891-901.
- Leerkes, E.M., i Crockenberg, S. (1999). The development of maternal self-efficacy. Poster predstavljan u sklopu *Biennial meeting of the society for research in child development*, Albuquerque, New Mexico.
- Leerkes, E.M., i Crockenberg, S. (2002). The development of maternal self-efficacy and its influence on maternal behavior. *Infancy*, 3, 227-247.
- Linn, P.L., i Horowitz, F.D. (1983). The relationship between infant individual differences and mother-infant interaction during the neonatal period. *Infant Behavior and Development*, 6, 415-427.
- Lipscomb, S.T., Leve, L.D., Harold, G.T., Neiderhiser, J.M., Shaw, D.S., Ge, X., i Reiss, D. (2011). Trajectories of Parenting and Child Negative Emotionality During Infancy and Toddlerhood; A Longitudinal Analysis. *Child development*, 82(5), 1661-1675.
- Mantymaa, M. (2006). *Early Mother-Infant Interaction: Determinants and Predictivity*. Tampere: Tampere University Press.
- Martin, J.N., i Fox, N.A. (2006). Temperament. U K. McCartney i D. Phillips (Ur.), *The Blackwell handbook of early childhood development* (str. 126-146). London: Blackwell.
- Martinac Dorčić, T., Smojver-Ažić, S., i Mihac, M. (2014). *Temperament djeteta i roditeljske reakcije na negativne emocije djeteta kao prediktori problema u ponašanju*. Rijeka: Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Rijeci.
- Mash, E.J., i Barkley, R.A. (2006). *Treatment of childhood disorders*. New York: The Guilford Press.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hrebičkova, M., Avia, M.D., Sanz, J., i Sanchez-Bernardos, M.L., Kusdil, M. E., Woodfield, R., Saunders, P.R., i Smith, P.B. (2000). Nature over nurture: Temperament, Personality, and Life Span Development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(1), 173 – 186.
- Mervielde, I., i De Pauw, S. S. W. (2012). Models of Child Temperament. U M. Zentner i R. L. Shiner (Ur.), *Handbook of temperament* (21 - 40 str.). Preuzeto 29. travnja, 2015, s <http://books.google.hr/books?id=F2ieD1PuNVcC&printsec=frontcover&hl=hr>.
- Mesman, J. i Koot, H. (2000). Common and specific correlates of preadolescent internalizing and externalizing psychopathology. *Journal of abnormal psychology*, 109(3), 428-437.

- Meunier, J.C., Roskam, I., Stievenart, M., Van De Moortele, G., Browne, D.T., i Wade, M. (2012). Parental differential treatment, child's externalizing behavior and sibling relationships: Bridging links with child's perception of favoritism and personality, and parents's self-efficacy. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29(5), 612-638.
- Mikas, D. (2007). Kako roditelji i odgojitelji procjenjuju emocionalni razvitak i ponašanje djece predškolske dobi. *Odgojne znanosti*, 9(1), 49-73.
- O'Connor, E., Rodriguez, E., Cappella, E., Morris, J., i McClowry, S. (2012). Child disruptive behavior and parenting efficacy: A comparison of the effects of two models of insights. *Journal of Community Psychology*, 40(5), 555-572.
- Olino, T.M., Durbin, C.E., Klein, D.N., Hayden, E.P., i Dyson, M.W. (2013). Gender differences in temperament in preschool aged children: A multimethod analysis. *Journal of Personality*, 81, 119-129.
- Pećnik, N. (2013). Doživljaj roditeljstva u razdoblju ranog djetinjstva. U N. Pećnik (Ur.), *Kako roditelji i zajednice brinu o djeci najmlađe dobi u Hrvatskoj* (str. 67-74). Zagreb: UNICEF.
- Pedlow, R., Sanson, A., Prior, M., Oberklaid, F. (1993). Stability of maternally reported temperament from infancy to 8 years. *Developmental Psychology*, 29(6), 998-1007.
- Pleck, J.H. (2010). Fatherhood and masculinity. U M.E. Lamb (Ur.), *The role of the father in child development* (Vol. 5, str. 32-66). New Jersey: John Wiley and Sons.
- Putnam, S.P., Ellis, L.K., i Rothbart, M.K. (2001). The structure of temperament from infancy through adolescence. U A. Elias i A. Angleitner (Ur.), *Advances in research on temperament* (str. 65-182). Lengerich: Pabst science.
- Putnam, S.P., Gartstein, M.A., i Rothbart, M.K. (2006). Measurement of fine-grained aspects of toddler temperament: The Early Childhood Behavior Questionnaire. *Infant behaviour and development*, 29, 386-401.
- Putnam, S.P., Jacobs, J.F., Gartstein, M.A., i Rothbart, M.K. (2010). *Development and assessment of short and very short forms of the early childhood behavior questionnaire*. Baltimore: Međunarodna konferencija studija o dojenčadi.
- Putnam, S., Sanson, A. V., i Rothbart, M. K. (2002). Child temperament and parenting. U M. H. Bornstein (Ur.), *Handbook of parenting* (Vol. 2, str. 255-277). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Raver, C.C., i Leadbeater, B.J. (1999). Mothering under Pressure: environmental, child and dyadic correlates of maternal self efficacy among low income women. *Journal of Family Psychology*, 13(4), 523-534.

- Rydell, A.M., Berlin, L., i Bohlin, G. (2003). Emotionality, emotion regulation, and adaptation among 5- to 8-year old children. *Emotion*, 3(1), 30-47.
- Rothbart, M.K. (2012). Advances in temperament: History, concepts, and measures. U M. Zentner i R. L. Shiner (Ur.), *Handbook of temperament* (str. 21 - 40). New York: The Guilford Press. Preuzeto 29. Travnja, 2015, s <http://books.google.hr/books?id=F2ieD1PuNVcC&printsec=frontcover&hl=hr>.
- Rothbart, M.K. (2011). *Becoming who we are: Temperament and personality in development*. Preuzeto 29. Travnja, 2015, s <http://books.google.hr/books?id=StR9ernDY-kC&printsec=frontcover&hl=hr>.
- Rothbart, M.K., Derrybery, D., i Hershey, K. (2000). Stability of temperament in childhood: laboratory infant assessment to parent report at seven years. U V.J. Molfese i D.L. Molfese (Ur.), *Temperament and personality development across the life span* (str. 85-129). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rothbart, M.K. (1981). Measurement of temperament in infancy. *Child Development*, 52, 569-578.
- Rothbart, M.K., Ahadi, S.A., i Evans, D.E. (2000). Temperament and personality: Origins and outcomes. *Journal of personality and social psychology*. 78. 122-135.
- Rothbart, M.K., i Bates, J.E. (2006). Temperament. U W. Damon, R. Lerner, i N. Eisenberg (Ur.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* (Vol. 3, str. 99 – 166). New York: Wiley. Preuzeto 20. Svibnja, 2015. s <https://books.google.hr/books?id=sg4Qr7qZrXYC&printsec=frontcover&hl=hr>
- Rothbart, M. K., Ellis, L. K., i Posner, M. I. (2004). Temperament and self-regulation. U R. F. Baumeister, i K. D. Vohs (Ur.), *Handbook of self-regulation: Research theory and applications* (str. 283–300). New York: Guilford Press.
- Rothbart, M.K., i Putnam, S.P. (2002). Temperament and socialization. U L. Pulkinnen i A. Caspi (Ur.), *Paths to successful development: Personality in the life course* (str. 19-45). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubin, K.H., Burgess, K.B., Dwyer, K.M., i Hastings, P.D. (2003). Predicting preschoolers' externalizing behaviours from toddler temperament, conflict, and maternal negativity. *Developmental psychology*, 39(1), 164-176.
- Rubin, K.H., Burgess, K.B., i Hastings, P.D. (2002). Stability and social-behavioral consequences of toddlers inhibited temperament and parenting behaviors. *Child development*, 73(2), 483-495.
- Rubin, K.H., i Burgess, K.B. (2002). Parents of aggressive and withdrawn children. U M. H.

- Bornstein (Ur.), *Handbook of parenting* (Vol. 2, str. 383–417). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rubin, K.H., Nelson, L.J., Hastings, P., i Asendorpf, J. (1999). The transaction between parents' perceptions of their children's shyness and their parenting styles. *International journal of behavioural development*, 23(4), 937-957.
- Sanson, A., Hemphill, S.A., i Smart, D. (2004). Connections between temperament and social development; A review. *Social Development*, 13(1), 142-170.
- Sevigny, P.R., i Loutzenhiser, L. (2009). Predictors of parenting self-efficacy in mothers and fathers of toddlers. *Child: care, health and development*, 36(2), 179-189.
- Shaw, D.S., i Gross, H.E. (2008). What we have learned about early childhood and the development of delinquency. *The long view of crime: A synthesis of longitudinal research*, 79-127.
- Shiner, R.L., Buss, K.A., McClowry, S.G., Putnam, S.P., Saudino, K.J., i Zentner, M. (2012). What is temperament now? Assessing progress in temperament research on the twenty-fifth anniversary of Goldsmith et al. (1987). *Child development perspectives*, 1-9.
- Sroufe, L.A., Byron E., Carlson, E.A., i Collins, W. A. (2005). *The development of the person: The Minnesota study of risk and adaptation*. New York: The Guilford Press.
- Tembo, A. (2014). *A preliminary investigation of the prevalence of attention deficit hyperactivity disorder and its symptoms in selected schools in Lusaka Urban*. University of Zambia.
- Tremblay, R.E., Japel, C., Perusse, D., McDuff, P., Boivin, M., Zoccolillo, M., i Montplaisir, J. (1999). The search for the age of "onset" of physical aggression: Rousseau and Bandura revisited. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 9, 8-23.
- Tremblay, R.E., Nagin, D.S., Seguin, J.R., Zoccolillo, M., Zelazo, P.D., Boivin, M., Perusse, D., i Japel, C. (2004). Physical aggression during early childhood: Trajectories and predictors. *Pediatrics*, 114(1), 43-50.
- Vasta, R., Haith, M.M., i Miller, S.A. (2005). *Dječja psihologija* (Vol.3). Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Verhage, M.L., Oosterman, M., i Schuengel, C. (2013). Parenting self-efficacy predicts perceptions of infants negative temperament characteristics, not vice versa. *Journal of Family Psychology*, 1-6.
- Wachs, T.D., i Bates, J.E. (2010). Temperament. U J.G. Bremner i T.D. Wachs (Ur.) *The Wiley-Blackwell handbook of infant development* (Vol. 2, str. 458-482). Chichester,

West Sussex, Wiley-Blackwell.

- Weaver, C.M., Shaw, D.S., Dishion, T.J., i Wilson, M.N. (2011). Parenting self-efficacy and problem behaviour in children at high risk for early conduct problems: the mediating role of maternal depression. *Infant Behavioral Development*, 31(4), 594-605.
- Wells-Parker, E., Miller, D.I., i Topping, J.S. (1990). Development of control-of-outcome scales and self-efficacy scales for women in four life roles. *Journal of Personality Assessment*, 54(3 i 4), 564-575.
- Wenar, C. (2003). *Razvojna psihopatologija i psihijatrija: od dojenačke dobi do adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Yaman, A., Mesman, J., Van Ijzendoorn, M.H., i Bakermans-Kranenburg, M.J. (2010). Perceived family stress, parenting efficacy, and child externalizing behaviors in second-generation immigrant mothers. *Social Psychiatric Epidemiology*, 45, 505-512.
- Zentner, M., i Bates, J.E. (2008). Child temperament; An integrative review of concepts, research programs, and measures. *European Journal of Developmental Science*, 2(1), 7-37.

8. PRILOZI

Prilog A. Suglasnost za sudjelovanje u istraživanju

Suglasnost za sudjelovanje u istraživanju

Poštovani roditelji!

Ovim Vas putem želimo zamoliti za sudjelovanje u istraživanju na temu *Razine rizika za probleme u ponašanju djece rane razvojne dobi i stručne intervencije*. Istraživanje je dio projekta odobrenog na Sveučilištu u Rijeci, a provodi ga istraživački tim s Učiteljskog fakulteta i Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta. U istraživanju sudjeluju roditelji i odgojiteljice djece rane predškolske dobi.

Cilj je istraživanja ispitati okolnosti za mogući razvoj problema u ponašanju kod male djece, a sa svrhom kreiranja potrebama primjerenog pružanja stručne pomoći djetetu i roditeljima. Planirano je praćenje djece tijekom predškolskog perioda, o čemu ćemo Vas dodatno informirati.

Za potrebe istraživanja trebate ispuniti upitnike koje ćete dobiti u vrtiću. Upitnici sadrže niz pitanja o nekim Vašim ponašanjima kao i osobinama i ponašanju djeteta. Na upitnicima nećete trebati upisivati ime i prezime, već šifru koja će omogućiti spajanje podataka roditelja i odgojiteljica, za što ćete dobiti dodatnu uputu.

Podaci će se osim za potrebe istraživanja moći koristiti i za davanje povratne informacije roditeljima. O rezultatima istraživanja biti ćete informirani putem mrežne stranice DV Rijeka i tematskih roditeljskih sastanaka.

Bilo bi nam drago kada biste prepoznali važnost ovog projekta i pristali sudjelovati u njemu. Ukoliko ste suglasni, molimo Vas da svojim potpisom potvrdite svoj pristanak te napišete ime i prezime Vašeg djeteta.

Unaprijed vam zahvaljujemo na suradnji i srdačno pozdravljamo.

Ime i prezime djeteta_____ **Potpis roditelja**_____